

TAALMINDERHEDEN

FRANSTALIGEN IN VLAANDEREN

In Vlaanderen is sinds vele eeuwen een klein bevolkingsdeel Franstalig. De oorsprong hiervan is complex en de evolutie is niet overal dezelfde geweest. De francofonie in Vlaanderen is eerst en vooral een sociaal verschijnsel. De Franstaligen zijn er doorgaans geboren en getogen. De Franstalige Vlamingen vormen geen gesloten, territoriale (taal)gemeenschap, maar wonen verspreid (zij het met een concentratie in de steden). Ze werden nooit geassimileerd, omwille van sociale en hieraan gerelateerde culturele factoren.

(Een aparte situatie geldt voor de **randgemeenten** rond Brussel, waar de Franstaligen in bijna alle faciliteitengemeenten nu de meerderheid van de inwoners vormen. Ook de toestand te Brussel is ten dele historisch verschillend ontstaan in vergelijking met die in het huidige Vlaamse Gewest. Hetzelfde geldt voor Voeren, net als voor de andere faciliteitengemeenten. Voor de specifieke evolutie in Brussel, de randgemeenten, Voeren en de andere faciliteitengemeenten verwijzen wij in hoofdzaak naar de desbetreffende trefwoorden).

Ontstaan en evolutie

Verfransing tijdens het ancien régime

De oorsprong en de evolutie van de Franstaligen in Vlaanderen tijdens de Middeleeuwen was verschillend voor het graafschap Vlaanderen, het hertogdom Brabant en het graafschap Loon (nagenoeg het grondgebied van de huidige provincie Limburg).

Net zoals in de rest van Europa verving vanaf de 13de eeuw de volkstaal meer en meer het Latijn als administratieve taal. In Vlaanderen gebeurde dit echter ook door het Frans. De graaf van Vlaanderen, die een leenman was van de Franse koning, voerde vanaf de 13de eeuw een tweetalige (Latijns-Franse) administratie; het Frans was de voertaal aan het hof. Ook ging de culturele bedrijvigheid vooral

uit van abdijen die onder invloed van Frankrijk stonden. Vele Franstaligen bekleedden toen belangrijke politieke en kerkelijke posten. In het 13de eeuwse (Wase) dierenepos *Van den Vos Reinaerde* vinden we dit gepersonifieerd door het hondje Cortois, weleens de oudste typering van een Vlaamse franskiljon genoemd. Het behoren tot het grote Franse rijk was een eerste oorzaak van verfransing. De oudste stedelijke ambtelijke tekst in de volkstaal dateerde van 1236 (in Gent): in de tweede helft van de 13de eeuw schakelde men in de meeste plaatselijke administraties over op de volkstaal. Voordien werden de officiële stukken eerst in het Latijn geschreven en, voor een korte periode, in het Frans. Hierna werd in het graafschap Vlaanderen een tweetalige administratie gevoerd door de centrale overheid en een eentalig Nederlandse door de steden. De hoge hofadel was dus wel verfranst, maar de stedelijke burgerij niet. In het hertogdom Brabant was er tijdens het leentijdperk nog geenszins sprake van verfransing. Tot in de 14de eeuw was het Latijn hier (net zoals in Limburg) de ambtstaal. Hierna werd de volkstaal (tot de Franse tijd) door de plaatselijke instellingen gebruikt. Franstalige documenten in bijvoorbeeld Brussel hadden steeds betrekking op edelen, hoge ambtenaren of vreemdelingen. Tijdens de 15de eeuw leidde de centralisatie door de Bourgondische vorsten wel tot de verfransing van het hoger bestuur en het gerecht. In een aanvulling op de *Blijde Inkomst* in 1496 werd echter het principe erkend dat de streektaal ook de bestuurstaal was: dit bleef gelden tot 1793. Er bleef een groot verschil bestaan tussen de taal van het hof en van de centrale administratie enerzijds en die van de brede lagen van de bevolking anderzijds. In het prinsbisdom Luik werden tot de 16de eeuw de verordeningen voor de Dietssprekende gewesten steeds in die taal geschreven. Hierin kwam verandering onder het centraliserende Huis van Beieren: eerst verfransde de adel en vervolgens de ambtenarij en de hogere burgerij, omwille van de bevorderingsmogelijkheden of door hun contacten met de overheid. Maar ook hier was de verfransing oppervlakkig en raakte ze de grote massa niet; het rechtstreekse contact met de bevolking bleef in diens taal gebeuren. In de 18de eeuw functioneerden echter net zoals in de rest van het Habsburgse rijk de centrale overheidsdiensten in de Zuidelijke Nederlanden meer en meer uitsluitend in het Frans. Dit gold ook voor de betrekkingen tussen de hogere en lagere besturen. Deze laatste bleven zich echter steeds in de volkstaal tot hun onderhorigen richten (en vertaalden de richtlijnen van hogerhand uit het Frans; dit was ook het geval voor Limburg). Van een echte verfransingspolitiek was geen sprake: het taalgebruik werd empirisch geregeld. Maar het feit dat het Frans door de hoge administratie werd gebruikt begunstigde wel het prestige van die taal. De uitstraling van het Franstalige hof leidde boven-

DE FRANSCHKE KEUKEN.

Zoo zoo?... mij dunkt ik zie ze smullen,
Aan hunnen kipka uit *chez-nous*.
Ik wong mijn stroot nog liever toe,
Dan daar mijn darmen mée te vullen.
Maar voor de grooten is dat puik.
't Komt van Parijs: bedorven *fricadellen*
A la française, en *trip*' van rattevelen:
Ik wil het niet in mijnen buik.

Spreekt mij van lekkre rundsche worsten,
Versch van *Tobie*, *Crabeels* of *Moor*,
Dan ligt er kruin in mijn telloor,
Dat 's een geregt voor paus en vorsten.
Een ribbestuk zoo van een pond of vijf,
Met vette saus uit moeders vlaamsche keuken...
Dat geeft u wel geen vreemde reuken,
Maar niettemin toch kracht in 't lijf,

Ik laat ze maar alleen banketten,
Met *fricandeau* en met *purée*.
't Is van *Very*!?!... ik doe niet mée,
Dat 's goed om grooten aan te vetten.
Vivat de kost van vaderlandschen grond!
'k Heb ook eens aan dien franschen *frut* geroken,
Maar 'k wil het nimmer in mijn knoken:
Het deugt nog niet voor mijnen hond.

De soep die 's zondags staat te wallen,
Met smaaklijk ossenvleesch er in,
Dat is een kooksel naar mijn zin;
Ge moest me daar eens aan zien vallen.
Daar schuif ik rond, met vrouw en meid en kind;
Dan zweet ik van genoegen onder 't eten.
En komt eens zien, als gij 't wilt weten,
Hoe ik me er 's avonds bij bevind.

Maar geen *Julienne*, geen schotelwater.
Dat 's voor 't banket, dat vreemd geflans.
Bon appétit! de kost is fransch.
Toe jongens! slokken maar! dat gaat er!!

« *Hélà, garçon! encore un plat aux choux.* »
Dat smaakt, als 't maar een vreemden naam kan dragen.
Och rijken, zelfs tot in uw magen,
Zijt gij al apen van *chez-nous*.

Maar ziet, waarom daar tegen schrijven?...
'k Verkwest mijn vrolijk rijmersvuur.
Helaas, de grooten en 't bestuur,
Die zullen altijd apen blijven.
De kwaal zit hun van binnen in 't gemoed;
Zij zijn gevangen in de mode-netten;
Hoe wil men ze dan doen banketten,
Als geen *pailjas* de keuken doet?

Dat's mooi en wel, maar *wij* betalen!
De centen voer dat fransch gebak,
Die komen toch uit *onzen* zak,
Die kunnen ze in *chez nous* niet halen.
Daar komen ze toch alle jaren om.
Dat 's nationaal, als 't kwestie is van duiten,
Maar voor de rest laat men ons fluiten:
Wij kunnen niets — wij zijn te dom.

Dat we op onz' lastebrieven schreven,
Wanneer ze ons manen van 't *bureau*:
« Gaat naar Parijs om *fricandeau*,
Daar hebt ge 't werk aan weggegeven.... »
Maar ik beklaag mijn pennen, inkt en zand.
Wat helpt het nog van op dien muur te beuken,
Geloofst mij, vrienden, heel ons land
Is maar één *grote fransche keuken*.

Juny 1856.

Het spotgedicht "De Fransche keuken" (1856) van Jan van Rijswijk, waarin de toenemende verfransing van Vlaanderen wordt aangeklaagd. Hoewel na 1830 grondwet-elijke taalvrijheid bestond, werd in praktijk het Frans beschouwd als de officiële landstaal in België. De Franse taal was voor de elite in Vlaanderen een middel om haar superieure status uit te drukken en dit wekte bij de ambitieuze lagere Vlaamse burgerij de neiging tot imitatie. (ADVW)

dien tot een oppervlakkige verfransing van (het openbare leven van) de lokale edelen en vooraanstaanden. Tevens werd Brussel tijdens de Habsburgse periode vanaf de 16de eeuw een pleisterplaats van uitgeweken Franse edellieden, die doorgaans een uitgebreid gevolg hadden. Ook werd in Antwerpen tijdens de 16de eeuw het Frans de omgangstaal van de kosmopolitische handelsstad, waardoor de hogere kringen daar uit commercieel (maar ook elitair) oogpunt deze taal begonnen te verkiezen. Daarenboven werd door de uitstraling van de tijdens de 18de eeuw toonaangevende Franse cultuur de Franse taal overal in Europa een symbool van voornaamheid, verfijning en 'hoffelijkheid'. Het Frans verdrong in West-Europa het Latijn als *lingua franca*. De verfransing in taal en geest maakte van die taal de waardemeter van alle beschaving én sociale positie. In Vlaanderen onderscheidde de zeer rijke minderheid van adel en clerus, die kosmopolitisch en dus toen Frans georiënteerd was, zich ook door haar taal van de grote massa van boeren en landarbeiders, die alleen een Vlaams dialect sprak. Net zoals in de rest van Europa was immers de taal eerder een aanwijzing van sociale positie dan van nationaliteit. Hier werd de Franse taal een onmisbaar bestanddeel van het leven van de aristocratie. Bij de adellijke dames, die de spil van het gezelschapsleven vormden, nam onder de dwang van de mode de francomanie toe. Het Frans werd voor de elite dé taal van het mondaine leven. Op het einde van het ancien régime was het Frans eveneens doorgedrongen bij de burgerij, maar op minder diepgaande wijze. Er ontwikkelde zich langzamerhand een stedelijke burgerij van enerzijds ambachtslui en kleinhandelaars, die sporadisch Frans hadden geleerd, en van anderzijds magistraten, functionarissen, handelslui en industriëlen die niet alleen werden beïnvloed door de adel (sociaal mimetisme), maar ook verplicht waren Frans te gebruiken in hun handelscontacten en hun betrekkingen met de centrale organen te Brussel. De dochters van de hoge burgerij die hun opvoeding genoten in pensionaten waar ze samenleefden met dochters van de adel leerden er vooral Frans. Maar drong het Frans eerst bij de adel door als taal van het mondaine leven en als gesproken taal, bij de burgerij vond ze vooral ingang als drager van een hogere beschaving, als taal van het gedachteleven en als geschreven taal. Een Franstalig intellectueel, wetenschappelijk en literair leven ontwikkelde zich. Het verfransingsproces hing hierbij nauw samen met de stijgende verintellectualisering van de elite na 1750, en werd verbonden aan de nieuwe wetenschappelijke en politieke ('verlichte') ideeën. Alhoewel het Frans dus nergens bij wet dwingend opgelegd werd, verspreidde het zich, zij het oppervlakkig, toch bij de hogere standen van adel en burgerij. Het onderwijs in de colleges en aan de universiteit werd echter nog steeds in het Latijn gegeven.

De grote meerderheid van de bevolking bleef (een) Nederlands (dialect) spreken en werd ook in die taal aangesproken door de hogere maatschappelijke lagen. De sociale taalgrens was reeds aanwezig. Kosmopolitische talen zoals Frans en Duits verspreidden zich overigens over een groot deel van Europa: ze drongen in elk land echter slechts door in de mate waarin de plaatselijke sociale structuur het toeliet.

De verfransing in Vlaanderen werd tijdens het ancien régime dus vooral veroorzaakt door de Franstaligheid van het centrale bestuur en door de uitstraling van de koninklijke hoven en van de Franse cultuur, maar ook door onder meer de nabijheid en afhankelijkheid van het Franse koninkrijk, de internationalisering van de handel, de aanwezigheid van Franssprekende gebieden in hetzelfde politieke geheel en de lage status van de volkstaal.

De taalpolitiek van de Franse overheid

Aan de oppervlakkige verfransing tijdens het ancien régime werd een bredere verspreiding gegeven door de twintigjarige aanhechting bij Frankrijk (1795-1815). Door de taalpolitiek van de overheid ontstond toen voor Franstaligen een monopolie van culturele, sociale en politieke macht. Tijdens de annexatie door Frankrijk (1796-1814) voerde de Franse overheid immers in tegenstelling tot haar voorgangers een expansionistisch taalbeleid. Deze verfransingspolitiek vond een vruchtbare voedingsbodem bij de stedelijke burgerij (van magistraten, handelslui, ambtenaren en andere middengroepen) en was dan ook bijna uitsluitend gericht op de nieuwe bovenlaag. Deze nam hierbij de levenswijze van de vroegere elite over: de sociale ontplooiing van de burgerij ging dus (paradoxaal) gepaard met een culturele restauratie van waarden die bij de adel golden. De verlichte burgers die in andere Europese landen, tegen de verfransing in, de dragers waren van het moderne nationale gevoel op grondslag van taal en volksaard, verfranst hier als ondersteuners van de republikeinse 'nieuwe orde'. De feitelijke verfransing was dus een gevolg van het gebruik van de taal als middel in de strijd voor een burgerlijke staat. Deze verfransing was overigens in hoofdzaak een stedelijk verschijnsel. Een concentratie van edelen, hoge clerus, dokters, advocaten, magistraten, ambtenaren en handelaars die met elkaar in contact stonden, was nodig om de nieuwe levenswijze te kunnen doorzetten. Vanaf het begin van de 19de eeuw vond er dan een symbiose plaats tussen de oude elite en de nieuwe bovenlaag waarbij de radicale en progressieve fracties werden uitgeschakeld. Het rekruteringsveld voor maatschappelijke functies kwam aldus zeer eng en gesloten in handen van een bovenlaag die in de Zuidelijke Nederlanden vrij definitief en in meerderheid Franstalig was. Het prestige van het Nederlands was in Vlaanderen aan het begin van de 19de

eeuw uiterst gering. Er verschenen nog nauwelijks boeken in deze taal en in het geheel geen kranten. Het Vlaams werd beschouwd als een hinderpaal voor de vooruitgang. Alleen de lagere clerus, die in het Frans slechts de taal van het revolutionaire, 'verlichte' en zedenbedervende Frankrijk zag, bleef de volkstaal gebruiken. Het volk bleef het plaatselijk dialect spreken: arbeiders, ambachtslieden en dienstboden kenden bijna geen Frans. Het Frans was de taal van de hogere maatschappelijke lagen en van het bestuur. De Fransgezinde bovenlaag bleef ook in het Koninkrijk der Nederlanden (1815-1830) domineren op politiek, sociaal en economisch vlak en was mede de oorzaak van het mislukken van de (Nederlandse) taalpolitiek van koning Willem I. Het definitieve verfransingsproces voltrok zich tussen 1800 en 1830.

De officiële taalvrijheid in het onafhankelijke België
In het onafhankelijke België (1830-) drukte de nieuwe elite haar superioriteit uit door middel van de verankering van de taalvrijheid in (artikel 23 – sinds 1993 artikel 30) de grondwet. Die vrijheid had

sociale gevolgen voor het Vlaamse landsgedeelte: de leidende stand was immers Franstalig en ze bouwde de Belgische staat dan ook als zodanig uit. De taalvrijheid die de Belgische grondwet voorschreef, promoveerde in de praktijk het Frans tot de landstaal. Dit kwam enkel de sterksten, met name de Franstaligen, ten goede (of zoals Henri de Lacordaire stelde: *entre le faible et le fort, entre le pauvre et le riche, c'est la liberté qui opprime et la loi qui affranchit*). Daarenboven onderscheidt in elke maatschappij de elite zich van de rest van de bevolking door een aantal uiterlijk waarneembare kenmerken en gedragsvormen. In Vlaanderen werd tijdens de 19de eeuw voor de burgerij het gebruik van een andere taal een belangrijk kenmerk van sociale status. Om haar opname in de sociale bovenlaag te bevestigen en zich van de massa te onderscheiden was voor de industriële en commerciële burgerij het Frans een geschikt middel. Bovendien vereenzelvigde de derde stand zich, in de logica van de Franse Revolutie, met de natie. Na de Belgische revolutie van 1830, waarin de burgerij de macht greep, werd deze de drager van de nationale soe-

WIE SPEELT ER BAAS OVER DE VLAMINGEN ?

31 December 1910.

	Enkel Fransch	Enkel Vlaamsch	Fransch en Vlaamsch	Vlaamsch en Duitsch	De drie talen	Sprekende 2 of 3 talen maar meest		Bevolking	Aanmerkingen
	A	B	C	D	E	Fransch F	Vlaamsch G	H	
Antwerpen	12.289	762.414	113.606	5.651	17.857	21.124	112.107	968.677	
Oost Vlaanderen	9.311	934.143	116.889	401	5.233	16.107	106.319	1120.335	
West Vlaanderen	31.825	669.081	123.938	192	3.197	22.059	105.330	874.135	
Limburg	9.123	218.622	29.386	435	1.209	3.370	27.641	275.691	
Brussel	212.855	394.166	338.853	1.193	17.393	169.643	194.126	1023.327	
Vlaamsch Brabant									
Leuven	8.050	208.067	36.273	155	1.397	6.870	30.942	268.709	
<u>HET VLAAMSCH LAND</u>	<u>283.453</u>	<u>3186493</u>	<u>758.945</u>	<u>8.027</u>	<u>46.286</u>	<u>239.173</u>	<u>576.465</u>	<u>4530.874</u>	
	A	B	C	D	E	F	G	H	

(3)

VLAAMSCHKENNENDEN	{	Kolommen	B	3.186.493	{	3.999.751 of 88,27 % van de bevolking
			C	758.945		
			D	8.027		
			E	46 286		

Tegenover ENKEL FRANSCHKENNENDEN kolom A 283 453 of 6,25 % (1) (2) van de bevolking

- N. B. — 1) De Fransch- en Duitschsprekenden komen niet in aanmerking, het zijn Duitsche franskiljons die hier woonden.
- 2) De overblijvende 5,48 % zijn enkel Duitschsprekenden of menschen die geen van de drie talen spreken.
- 3) Kolommen F en G bewijzen dat zelfs onder de 2 of 3 talen-kennenden (samenvatting van C D en E) de 2/3 meest Vlaamsch spreken.

Een minderheid van nog geen 300.000 speelt dus baas over de meerderheid van 4 MILJOEN in Vlaanderen.

Een pamflet die via de gegevens van de volkstelling van 1910 de dominante positie van de Franstalige minderheid in Vlaanderen aanvalt. Tot het einde van de 19de eeuw was het idee van een tweetalig Vlaanderen nog aanwezig. Daarna werd vanuit de V.B. steeds nadrukkelijker geijverd voor een homogeen Vlaams taalgebied. (AMVC)

reiniteit. De taal die ze gebruikte werd dan ook de nationale taal. Tevens bleef tijdens de 19de eeuw (een Nederlands) dialect het communicatiemiddel voor de overgrote meerderheid van het gewone volk: het gebrek aan prestige en gebruiksmogelijkheden ervan vormde een voordeel voor het Frans. Deze sociale taalgrens werd met de overgang van het ancien régime naar de kapitalistische burgerlijke staat in Vlaanderen dus een politiek verschijnsel, als onderdeel van een geheel van economische en ideologische elementen die het een sociale groep mogelijk maken zijn politieke heerschappij over de hele samenleving te vestigen. De taal verried tot welk milieu men behoorde. Taal kreeg een politieke betekenis, als uiterlijk waarneembaar kenmerk van sociaal-cultureel prestige (wat de vroegere bovenlaag nooit nodig had gehad om haar sociale en politieke overmacht te bewijzen). Sociale opgang was slechts mogelijk door het aanleren van het Frans; het universitair en middelbaar onderwijs werd volledig in het Frans georganiseerd en stond slechts open voor wie daar de financiële mogelijkheden toe had. Dit waren in eerste instantie enkel de midden-groepen (van bedienden, ambtenaren, onderwijzers, journalisten, vrije beroepen), die zich sociaal net onder de taalbarrière bevonden maar op professioneel vlak voortdurend met de Franssprekende groep geconfronteerd werden. Een mogelijke houding hiertegenover was verzet, wat voornamelijk door de kleine burgerij werd geboden (in de V.B.). Vaak paste men zich echter aan de situatie aan door Frans te leren. Hierdoor evolueerden vele leden van voornoemde groepen later van **tweetaligheid** (het *bilinguisme de promotion*, dat promotiekansen opende voor de sprekers van een sociaal 'lagere' taal) naar volledige verfransing. Taal en taalkeuze maakten immers deel uit van een groter maatschappelijk proces: omdat het Frans een hogere economische waarde had, 'won' het van de Nederlandse taal (zie hierover onder het trefwoord **Brussel**). Niet alleen in Gent en Antwerpen, maar ook in kleinere steden stond vanaf 1830 de elite de overheersing van de Franse taal in België voor. De **talentellingen** van 1846 tot en met 1930 toonden dan ook een stijging aan van het aantal Franstaligen in Vlaanderen (buiten Brussel) van circa 3% in 1846 tot omstreeks 5% in 1930 (hierin waren wel de Franstalige gemeenten rond de **taalgrens** begrepen).

Vanaf 1870 werden er echter taalwetten gestemd en werd Vlaanderen officieel een tweetalig gewest. In het laatste kwart van de 19de eeuw verschoven de eisen van de V.B. van taalfaciliteiten voor Fransonkundigen in België naar de vestiging van een homogeen Vlaams taal- en cultuurgebied. De toegenomen politisering van de flamingantische eisen lokte een reactie uit bij de verfranste Vlamingen, wier positie in gevaar werd gebracht. Vanaf het begin van de 20ste eeuw begon het georganiseerde verzet

van de francofonen in Vlaanderen. Dit kwam het sterkst tot uiting in de strijd tegen de vernederlandsing van de Gentse universiteit (daarom ook werd Gent het centrum van de Franstalige acties in Vlaanderen). Dit gebeurde onder meer onder de vorm van straatmanifestaties, maar ook door de werking van organisaties als de *Union pour la défense de la langue française à l'université de Gand* en (na de vernederlandsing) van een instituut als de *Ecole des Hautes Etudes*. De Franstaligen werden daarbij gesteund door verenigingen zoals die der zogenaamde 'Vulgarisateurs' (de *Association flamande pour la Vulgarisation de la Langue française* te Gent), de *Ligue nationale pour la Défense de la Langue française* of de *Section belge* van de *Alliance française*, of ook door middel van periodieken als *Gand Français*.

Naar tweetaligheid in interbellum en na de Tweede Wereldoorlog

Door legislatieve initiatieven vanaf voornamelijk de jaren 1930 van de 20ste eeuw verdween een belangrijke factor die in het voordeel van de Franstaligen had gewerkt. Nadat voorheen reeds in enkele wetten voor specifieke aangelegenheden het territorialiteitsbeginsel (in plaats van het personaliteitsprincipe) was toegepast, beperkten de taalwetten van 1932 en 1935 (taalwetgeving) op doorslaggevende wijze de taalvrijheid. Vlaanderen werd een-talig Nederlands geproclameerd met als uitgangspunt: streektaal wordt voertaal. Zo vormde dit onder meer op onderwijsgebied voor de Franstaligen een waterscheiding: vanaf dan verhuisden ze of werden hun kinderen vernederlandst (zodat bijvoorbeeld in 1955-1956 nog 1% of 4739 Franstalige leerlingen in het lager onderwijs in Vlaanderen zaten). Enkel te Brussel en langs de taalgrens werd de verfransing niet afgeremd. De sociale taalgrens in Vlaanderen, tot in 1930 een tastbare realiteit, verdween hierna langzamerhand; de flamingantische kleinburger nam langzamerhand de plaats van de franskiljonse bourgeois over.

Toch bleef het aantal 'bij voorkeur Franssprekenden' ook in de talentelling van 1947, zoals in 1930, rond de 4 à 5% schommelen. Zo vormde in 1947 de typisch burgerlijke, Franssprekende stedeling in Vlaanderen zelfs nog 9,6% van de Gentse bevolking, telde men 7,43% in Antwerpen, in Leuven 13,84% en in Knokke 12,37% (verder in Oostende 8,53%, Kortrijk 6,63%, Brugge 5,87%, Hasselt 3,96%, Mechelen 3,3%). Tevens waren vele Franstalige Brusselaars, in het zog van de verfransing van Brussel, vanaf het interbellum naar de randgemeenten verhuisd. En eind de jaren 1950 toonde een staalkaart van meer dan 100 grote ondernemingen in Vlaanderen nog aan dat het gebruik van het Nederlands in het zakenleven niet dezelfde trend vertoonde als in andere takken van het openbare leven. Frans spreken binnen de bedrijven nam immers nog

steeds toe naarmate men de hiërarchische ladder beklom. Helemaal onderaan werd onderling voor 100% Nederlands gesproken en werden de werknemers ook in die taal aangesproken. Maar aan de top sprak tot 80% van de directieleden met elkaar uitsluitend Frans.

Vanaf de jaren 1960 werd de eentaligheid echter consequent doorgevoerd en de toepassing van het territorialiteitsbeginsel voltooid. Het Nederlands werd in het Nederlandse taalgebied de enige officiële taal. Uitzonderingen zoals in 1963, toen geïndividualiseerde taalrechten op aanvraag werden toegekend in gemeenten met hoge concentraties Franstaligen (wat dus toeliet tegelijkertijd het personaliteitsprincipe te eerbiedigen), waren slechts mogelijk voor zover ze in een wet waren opgenomen. Hierdoor verdwenen de meeste voorzieningen voor Franstaligen. Zo werden in 1963 de zogenaamde **transmutatieklassen** (toen nog 235 in aantal) verboden. De Franstalige scholen waarvan in principe sinds 1932, maar in feite pas vanaf het begin van de jaren 1950, de diploma's niet meer werden erkend en waaraan dan ook geen subsidies meer werden toegekend, schakelden meer en meer over op het Nederlands. Preken in het Frans en Franse liturgie in bijvoorbeeld de Antwerpse Heilige-Geestkerk of de Gentse Sint-Baafskathedraal hielden tijdens de jaren 1960 op. La Conférence du Jeune Barreau te Antwerpen werd in 1963 opgeslorpt door de **Vlaamse Conferentie der Balie**. De Franstalige sectie van de Katholieke Universiteit Leuven werd vijf jaar later overgeheveld naar Waals-Brabant.

Daarenboven ontwikkelde zich tegen de achtergrond van de economische heropleving in Vlaanderen en de snelgroeiende tertiaire sector een nieuwe maatschappelijke bovenlaag, die samengesteld was uit de eerste generaties van afgestudeerden van het gedemocratiseerde en vernederlandste middelbaar en hoger onderwijs. Vanaf het moment dat Vlaanderen het rijkste deel van België werd, nam het prestige van het Nederlands toe. Het Nederlands werd een pluspunt in het licht van de economische, demografische, politieke, sociale en dus algemeen-maatschappelijke constellatie. Op dat ogenblik begonnen er dus zeer belangrijke factoren tegen de Franstaligen te werken: een steeds meer welvarend wordende Vlaamse gemeenschap, geen enkele juridische bescherming dan die van hun louter individuele rechten, geen eigen overheidsinstanties, geen subsidiëring van hun cultuurmanifestaties.

Bij hun reactie hiertegen interpreteerden de Franstaligen in Vlaanderen de Vlaamse taaleisen als evenzoveel inbreuken op het vrijheidsrecht. Het territorialiteitsbeginsel botst(e) hier met het individuele recht. Tot 1932 hadden de Franstaligen in Vlaanderen immers evenveel taalrechten als hun Vlaams- of Nederlandstalige streekgenoten. In de strijd voor hun ideaal van taalvrijheid wendden de

't Franskiljonisme
is de dood van Vlaanderen !

Spotprent op het franskiljonisme, voorgesteld als Pietje de dood,
afgebeeld in het activistische Ons Land van 7 mei 1916.
(AMVC)

Franstaligen zich zelfs tot het Europees Hof voor de Rechten van de Mens te Straatsburg (zo – tevergeefs – tijdens de jaren 1960, om onderwijs in de moedertaal af te dwingen). Ook werd (naar aanleiding van het voorstel tot afschaffing van de Franstalige scholen in Vlaanderen) een Association des Flamands francophones (AFF) opgericht. In haar tijdschrift *Nos Droits* (1965-1970) werd voor de Franstaligen in Vlaanderen onder meer gesubsidieerd onderwijs geëist, evenals faciliteiten in overheidsadministraties en de mogelijkheid voor een rechtbank in Brussel te verschijnen, zijn militaire dienst in het Frans te verrichten en op Brusselse lijsten te stemmen. Later nog hing de Franse Gemeenschap de personalistische visie aan dat ze bevoegd was voor de Franstaligen in Vlaanderen. Dit bleek onder meer uit haar decreet-Lepaffe (1982), dat het gebruik van het Frans ook in Vlaanderen verplicht wilde maken voor de betrekkingen van werkgevers met Franstalige werknemers. De Franstaligen, die in de meeste Brusselse randgemeenten zelfs de meerderheid begonnen te vormen, eisten aansluiting bij het officieel tweetalige Brussel. In deze randgemeenten vloeiende de agenda van de drukkingsgroepen immers samen met die van de Brusselse francofonen (onder meer voor de administratieve uitbreiding van Brussel): zo nam bijvoorbeeld het overkoepelende Front pour la défense de Bruxelles vanaf 1961 ook de belangen van de Franstaligen in de Brusselse rand ter harte, net als overigens de andere francofone partijen. Ondertussen werd de top van het Belgische bedrijfsleven, ondanks het **Septemberdecreet** (1973), nog geruime tijd gedomineerd door Franstaligen. Ook zijn er hier en daar nog Franstalige privé-scholen, zoals het Lycée d'Anvers-Collège Marie-José te Antwerpen (met het Frans als voertaal in kleuter-, lager en middelbaar onderwijs). Op privé-vlak blijft de Franstaligheid grotendeels gehandhaafd, zij het dat het ontbreken van Franstalig onderwijs een daling van de kennis van die taal bij de jongere generatie doet veronderstellen. In het **Sint-Michielsakkoord** (1993) werden beschermingsmaatregelen opgenomen voor de Franstaligen in de zes faciliteitengemeenten rond Brussel. Volgens hetzelfde akkoord kunnen de Franstaligen in Vlaams-Brabant bij verkiezingen voor de federale en Europese instellingen nog voor Franstalige vertegenwoordigers stemmen. De Franse Gemeenschap subsidieerde, naast Franstalige verenigingen en instellingen in de Brusselse rand (en Voeren), vanaf het einde van de jaren 1980 ook het tijdschrift *Carrefour*, dat speciaal voor de Franstaligen in de rand gratis verspreid werd. Meer recent werd er geijverd voor het statuut van erkende minderheid voor alle Franstaligen in Vlaanderen.

De Franstaligen in Vlaanderen, die nu voor het overgrote deel tweetalig zijn, hebben zich evenwel (met uitzondering van die in de Brusselse rand en

Het schilderij "De Lezing" (1903) van Théo van Rysselberghe. De schilder portretteert de uit eigen werk voorlezende dichter en Franstalige Vlaming Emile Verhaeren tijdens een literaire bijeenkomst dicht bij Parijs, met v.l.n.r. (zittend) Felix le Dantec, Verhaeren, Francis Vielé-Griffin, Henri Cross (met rug naar publiek), André Gide en Maurice Maeterlinck, (rechtstaand) Félix Fénéon en Henri Ghéon. Dit gezelschap van Belgische en Franse schrijvers beeldt de sterke culturele band uit tussen België en Frankrijk rond de eeuwwisseling. (L. BOEVA)

Voeren) aan de veranderde omstandigheden van het openbare leven aangepast. Zoals de journalist en politicus Luc Beyer de Rycke het stelde, willen zij echter blijven wat ze zijn: francofonen in Vlaanderen.

De numerieke evolutie in recente tijden van het aantal Franstaligen in Vlaanderen is overigens, bij gebrek aan talentellingen sedert 1947, niet exact te bepalen. Hiervoor worden dan andere, meer indirecte, bronnen gebruikt, zoals bijvoorbeeld het aantal (niet noodzakelijk Franstalige) studenten uit Vlaanderen aan Franstalige universiteiten. Hun aantal bedroeg op het einde van de jaren 1950 13% van het totaal aantal Vlaamse studenten en was in het begin van de jaren 1990 tot 2,75% gedaald (zie *Jaarverslagen van de Dienst voor Universitaire Statistiek*). Deze procentuele daling werd echter veroorzaakt door het feit dat in Vlaanderen, door de sociale evolutie en de democratisering van het onderwijs, het aantal studenten verhoogde. Immers, in absolute cijfers bleef het aantal Vlaamse studenten aan Franstalige universiteiten nagenoeg stabiel (respectievelijk 1321 en 1163). Het aantal soldaten uit Vlaanderen dat verklaarde Frans als moedertaal te hebben was in 1977 gedaald tot 1,1%. Alexander B. Murphy concludeerde (in *The regional dynamics of language differentiation in Belgium*, 1988, p. 159), op basis van *Wie is Wie in Vlaanderen* en *Qui est Qui en Belgique Francophone*, dat de grootste migratie in België weliswaar die van de francofonen vanuit Vlaanderen naar Brussel geweest is, maar gezien de beperktheid van het onderzoek is er geen aanwijzing van een massale uitwijking van Franstaligen uit Vlaanderen. Een uitzondering op deze evolutie vormt Vlaams-Brabant (randgemeenten). Er bestaan nog enkele

kernen van Franstalige Vlamingen in onder meer Gent en het Antwerpse (bijvoorbeeld rond de Fruithoflaan, in de voorstad Berchem – waar in 1947 nog bijna 10% Franstaligen woonden – in de buurt van de Mechelsesteenweg en in de rijke voorge-meente Brasschaat). Deze en andere indicaties laten echter niet toe de numerieke evolutie van de Frans-taligen in Vlaanderen sinds 1947 waarheidsgetrouw te volgen. Hun huidige aantal wordt geschat op circa 200.000 of 3,5% van de Vlaamse bevolking (het arrondissement Halle-Vilvoorde, waar volgens de studie *Vlaams-Brabant in de wurggreep van Europa* (1991, p. 200) van Guïco Tastenhoye het Franstalige bevolkingsdeel plusminus 110.000 personen telt, niet meegerekend). In het Vlaamse Gewest zou-den er dus in totaal (het arrondissement Halle-Vil-voorde inbegrepen) rond de 300.000 Franstaligen wonen of 5% van de bevolking.

Kenmerken

Culturele identiteit

Een kenmerk van de psychologische constellatie van de Franstaligen in Vlaanderen tijdens de 19de en 20ste eeuw was de dualiteit tussen twee ‘vader-landen’: het geestelijke, intellectuele en culturele (superieur geachte) centrum was Frankrijk (en vooral dan Parijs), terwijl er tegelijkertijd een (ook economisch-sociaal gemotiveerde) gevoelsverbondenheid bestond met het geografisch landschap Vlaanderen, dat voor hen vooral een mythische in-houd had. Of zoals de schrijfster Liliane Wouters het uitdrukte: “de adem van de geest komt me van de Seine-oeveren aanwaaien; de adem die mijn bloed opjaagt, blaast tussen Brugge en Veurne” (citaat uit L. Deflo en S. van den Brempt, ‘Moeder Vlaanderen en haar Franstalige kinderen’, in *Kreatief*, jg. 16, nr. 4, oktober 1982). Met het hart in Vlaanderen, ging alle aandacht naar Frankrijk (maar niet Wallo-nië). Tot de taalwetten van 1932 vormde dit du-alisme zelfs de hoeksteen van de culturele identiteit van de Franstaligen in Vlaanderen. Dit was geen vorm van gespletenheid, want zij voelden zich ‘bur-gerlijke Vlamingen’ en waren dus logischerwijze, gezien de sociale taalgrens, Franstalig. De afstand tot het Nederlands leidde echter wel tot een mythe-vormende, mystificerende, wat irrationele, barokke sublimering van de Vlaamse ‘oer-aard’ (met als en-kele van de hieraan toegeschreven kwaliteiten: scheppingsdrang, hang naar het absolute, beter met beelden dan met begrippen). Dit werd na 1932 en zeker na 1963 steeds minder vanzelfsprekend. Er ontstond een problematiek vergelijkbaar met die van de huidige tweede-generatie-migrant: de cul-turele identiteit van de Franstalige Vlamingen werd veranderlijk. Zij zetten zich af ofwel tegen de ‘autochtone’ (Vlaamse) cultuur (bijvoorbeeld de chansonnier **Jacques Brel** in *Le Plat Pays* of *Marieke*), ofwel, ten teken van protest, tegen het eigen Frans-talige milieu. Deze laatste groep heeft vaak het

Vlaamse element als culminatiepunt van alle eigen dromen en verzuchtingen gemythologiseerd (met als ingrediënten onder meer de Geuzen, de kathedralen, het vlakke land, Tijl en Nele): deze Franstaligen verklaarden zich etnische Vlamingen, hoewel zij objectief-cultureel ver van Vlaanderen af stonden. Vaak verlieten zij dit droombeeld zodra zij sociale promotie maakten en er alle baat bij vonden de Franstalige burgerlijke identiteit te omarmen (zoals bijvoorbeeld de toneelauteur Michel de Ghelderede deed). In hun identiteitsgevoel evolueerden de Franssprekende Vlamingen van het bewustzijn deel uit te maken van een groep en later een gemeenschap naar een emotioneel geladen gevoel van identificatie met Vlaanderen als landschappelijk en cultuur-historisch gegeven. Ze projecteerden hun culturele identiteit aanvankelijk dus niet in de eerste plaats op de taal. 'Franstalige gemeenschap' doelde immers lange tijd op het geheel van de Franstalige Belgen, op een niet territoriaal bepaalde gemeenschap van personen. Zij omvatte vanaf 1830 in feite de gehele Belgische bevolking, de de facto uitsluitend Nederlandssprekende flaminganten uitgezonderd. De term werd uiteindelijk een territoriaal begrip, toen vanaf de jaren 1930 en vooral vanaf de jaren 1960 van de 20ste eeuw definitief gekozen werd voor een vorm van communautaire conflict-beheersing volgens territoriale, federalistische principes: de taalgrens werd vanaf 1970 een gewest-grens en impliciet ook een gemeenschapsgrens. Binnen de groep Franstalige Vlamingen manifesteerde zich ook een onderscheid tussen de kleine en de hoge burgerij. De eerste groep was tweetalig en greep soms, bij scharniermomenten in zijn leven, terug naar het 'Vlaams' (of zoals Suzanne Lilar in *Une enfance gantoise* (1976, p. 40) schreef: *ayant vécu en français, on mourût en flamand*). De hoge burgerij diende geen Nederlands te kennen, tenzij om met de dienstboden te spreken. De kleinburger poogde zijn sociale meerdere in alles na te bootsen, dus ook in zijn taalgebruik. De rol van de vrouw des huizes, als moeder en spil van het gezin, was hierbij vaak van doorslaggevend belang. Bij de opvoeding werd aangeleerd alles wat 'Vlaams' was laag in te schatten en Frans spreken te beschouwen als een teken van goede smaak en distinctie (en zelfs van humanisme, tegen de Vlaamsgezinde priesters in). Frans spreken was een statussymbool: het was het middel (voor handelaar, industrieel, maar ook voor de 'kleine man') om zich beschaafd voor te doen. Om de bevoorrechte positie van het Frans in Vlaanderen te verantwoorden gebruikten de Franstaligen vaak culturele argumenten. Zo waren zij ervan overtuigd (en dit was mede een van de oorzaken dat zij aan assimilatie ontsnapten) dat de grote Franse cultuur de Nederlandse in waarde ver overtrof. Zij stelden dat de Franse cultuur door haar helderheid en rijkdom verrijkend werkte en in feite de rol van opvoeder ten opzichte van het Vlaamse

'kind' vervulde. 'Vlaams' was volgens hen niet geschikt voor de hogere geesteswereld. Zij gingen zelfs zo ver te stellen dat het Nederlands voor de Vlamingen in feite een vreemde taal was. Overschakelen naar het Nederlands zou voor hen, naast een sociale achteruitgang, dan ook een geestelijke verarming betekend hebben. Frans spreken stond in Vlaanderen dus niet alleen gelijk aan het behoren tot een hogere stand, maar was zelf ook een statussymbool: assimilatie zou dan ook gelijkgestaan hebben met verlaging van sociale positie én cultuurverlies. Daarenboven meenden de Franstaligen dat, terwijl de Europese toekomst zich aftekende in het Engels en het Frans, de taalwetten Vlaanderen opsloten in een getto. Nog in 1950 poneerde José Vial (in *Explication du francophone*) dat de arbeidersmassa 'Vlaamstalig' en de burgerij Franstalig was en dat, aangezien het de taak van de elite was haar 'minderen' te 'verheffen' en de *primauté de la pensée latine* een feit was, het volk dan ook Frans diende te leren. Hierbij werd de V.B. als ondemocratisch veroordeeld, vermits ze het volk elke 'Verlichting' ontzegde. De 'Vlaamse doorbraak' werd door de Franstaligen meestal wel als feit aanvaard, maar toch leek het hen alsof "de kinderen van onze koe-houders en tuiniers thans minister geworden waren" (Charles d'Ydewalle in *Confession d'un Flamand*, 1967). Het Vlaamse taalstreven kreeg na de Tweede Wereldoorlog van Franstalige zijde ook af te rekenen met verwijten van nazisme of obscurantisme (bijvoorbeeld door de vermelde Jacques Brel in *Les Flamandes* (1960), *La... la... la* (1966) en *Les F...* (1977), of door José Vial in zijn roman *La génération des remords* uit 1951).

Sociaal leven

De Franstaligen in Vlaanderen hebben zich nooit als zodanig in een politieke partij verenigd. Zij voelden zich lange tijd gesteund door vooral de **liberale partij**, die binnen de francofone intellectuele en commerciële burgerij en hogere midden-groep een machtspositie had. Tijdens de tweede helft van de jaren 1930 rekruteerde Rex in Vlaanderen vooral bij de (katholieke) Franstaligen, maar het akkoord met het **Vlaamsch Nationaal Verbond** (VNV) in 1936 nam de flamingantische vrees weg dat deze partij het franskiljonisme in Vlaanderen politiek zou kunnen bundelen. Vanaf de jaren 1970 kwamen in de Brusselse randgemeenten bij verkiezingen eentalig Franse lijsten op, zoals bijvoorbeeld de Union des Francophones (UF) tijdens de jaren 1990 (**randgemeenten**).

De Franstaligen hadden van stad tot stad een verschillend sociaal profiel. In Gent was de (vaak eentalig) Franse burgerij vooral bedrijvig in handel en administratie; ze was ook eerder liberaalgezind en leefde afgezonderd van de rest van de bevolking. Ze vormde zeker tijdens de 19de eeuw een gesloten 'kaste', gegroepeerd rond de universiteit (wat ver-

klaart dat de vernederlandsing ervan door sommigen als het verlies van een familiestuk ervaren werd), het hof van beroep, de Kamer van Koophandel, de opera. De Gentse Franstaligen kwamen samen in clubs als de (aristocratische) Société Littéraire en (het burgerlijke) La Concorde. Onderwijsinstellingen als het (jezuïeten-)Collège Sainte-Barbe (waar onder meer de Franstalige Vlaamse auteurs Franz Hellens, Maurice Maeterlinck, Charles van Lerberghe, Grégoire le Roy, Georges Rodenbach en Emile Verhaeren school liepen), het Institut de Gand of het Institut Ch. de Kerckhove hadden een verfransende invloed. Een van de boegbeelden van de Gentse francofonie tijdens de 20ste eeuw was Jean Eeckhout, beheerder van de Amitiés françaises en de Cercle artistique en stichter van de *Courrier de Gand*; een andere was José Vial die, onder meer, in 1930 de club Les Débats oprichtte en directeur was van *La Flandre libérale*. De Brugse Franstalige burgerij was grotendeels katholiek, meer bij de (plattelands)bevolking betrokken en tweetaliger dan de Gentse (zij kon met de pachters 'Vlaams' spreken). Hiertoe behoorden onder meer de West-Vlaamse gouverneur Pierre van Outryve d'Ydewalle en zijn broer Charles d'Ydewalle, die journalist was voor onder meer *Le Bien Public*, *La Libre Belgique*, *Le Figaro* en *Le Courrier du Littoral-Courrier de Gand*. In verschillende werken beschreef hij de leefwereld en mentaliteit van de Franstalige burgerij in de periode voor en na de Tweede Wereldoorlog. In Antwerpen, waar de burgerij deels van buitenlandse origine was, spraken de francofonen naast Engels, Duits, en andere wereldtalen, meestal ook Nederlands en beleefden zij de Franstalige cultuur meer binnen de familiekring. Wel was de (maritieme) zakenwereld er grotendeels (en dit tot na de Tweede Wereldoorlog) verfranst: dit was het geval voor onder andere de belangrijke Compagnie Maritime Belge (CMB), maar ook voor serviceclubs als de Cercle Royale Philotaxe, Ami, Rotary Club Anvers Escaut, Lions Club Anvers Steen, Cercle La Concorde, of Cercle Gaulois. De Cercle Médical groepeerde Antwerpse geneesheren. De amateurtoneelvereniging Cercle Royal Le Gardénia (met als ereleden onder meer Alphonse Daudet, Emile Zola en Sacha Guitry) voerde doorgaans 'Parijse' stukken op. De Société Royale de Géographie d'Anvers en de Amitiés françaises, waarvan het doel bij de stichting in 1909 werd omschreven als *l'étude et la défense du génie français* en die voordrachten door coryfeeën uit Frankrijk organiseerde, waren (en zijn) cultureel-wetenschappelijk gericht. Zuiver Franstalige kringen zoals bijvoorbeeld de socio-culturele vereniging Connaissance et Vie d'Aujourd'hui, zijn echter uitzondering geworden. Zo werden de vertoningen van Exploration du Monde, na decennialange acties van vooral het Taal Aktiekomitee (TAK), in 1995 stopgezet; ook hield datzelfde jaar het mondaine

(Parijse) Galas Karsenty met zijn activiteiten op. Enkele vrijmetselaarsloges in Vlaanderen zijn Franstalig gebleven, zoals bijvoorbeeld Les Amis du Commerce et la Persévérance Réunis en La Concorde Universelle te Antwerpen, Les Vrais Amis te Gent en Les Trois Niveaux te Oostende.

De Franstaligen troffen elkaar bij specifieke sportactiviteiten, zoals paardrijden, zeilen (de Royal Yacht Club in Antwerpen), jagen, hockey en golf. Zij stemden meestal af op Franstalige televisiezeners uit binnen- en buitenland. Tot in juni 1974 verschenen er drie Franstalige kranten in Vlaanderen: de liberale *La Flandre libérale* te Gent en de eveneens liberale *Le Matin* en de katholieke *La Métropole* te Antwerpen. Voor de Eerste Wereldoorlog kende *La Métropole* een oplage van 30.000 exemplaren. In 1937 was *Le Matin* nog goed voor 20.000 exemplaren. In 1970 was de oplage van de sinds 1966 in de groep Rossel verenigde drie kranten samen nog slechts 14.300 exemplaren (volgens *La Presse-De Pers*, nr. 64; volgens de uitgever zelf bedroeg de oplage dat jaar 25.000 exemplaren en telde OFADI voor de gezamenlijke woensdageditie 37.000 kranten), waarvan dan nog 16,94% voor Wallonië en 46,53% voor het Brabantse bestemd waren. In 1974 was het oplagecijfer nog verder tot 11.000 gedaald. De verspreiding van deze kranten, die in Vlaanderen voor twee derde in Antwerpen en voor een derde te Gent verkocht werden, weerspiegelde tot op het einde de sociologische constellatie van de Franstalige Vlamingen: 85% van de oplage (van voornamelijk *La Métropole*) werd gekocht door de hoge burgerij, 12% door de middengroep (van vooral zelfstandigen, die hoofdzakelijk *Le Matin* lasen) en slechts 3% door arbeiders. De Franstalige Brusselse krant *La Libre Belgique* verkocht in 1970 nog tot 25% van haar kranten in Vlaanderen, als deel van de toen in totaal 70.000 dagelijks in Vlaanderen ingevoerde Franstalige periodieken. In 1991 werd nog slechts 12% (of 20.000 exemplaren) van haar oplage in Vlaanderen verspreid (*De Pers-La Presse*, 1993). Andere Franstalige periodieken in Vlaanderen waren onder meer: *Journal de Gand* (Gent, 1856/1857-1923), *Le Bien Public* (Gent, 1853-1940), *Le Neptune* (Antwerpen, 1903-1936), *L'Opinion* (Antwerpen, 1867-1902), *La Patrie* (Brugge, 1848-1939), *Le Journal de Bruges* (Brugge, 1837-1953), *Le Courrier de Gand* en *Le Courrier du Littoral*. Vanaf 1975 verscheen in Antwerpen wekelijks *La Semaine d'Anvers* (naar eigen zeggen op 40.000 exemplaren, met 100.000 lezers en met verkooppunten in Brussel en Luik). In 1996 was deze oplage gedaald tot 10.000 en na het faillissement werd het weekblad voortgezet onder de titel *La Nouvelle Semaine d'Anvers*. Dit liberaal geïnspireerd, op de zakenwereld gericht blad, roept overigens in haar Nederlandstalige promotietekst reminiscenties op aan voorbije tijden. *Le Lloyd anversois* verschijnt sedert 1858 (met voorlopers vanaf 1802) tot op heden (naast zijn Ne-

derlandstalige versie *De Lloyd*), en bevat voornamelijk transporteconomisch nieuws.

Franstalige auteurs in Vlaanderen

Een bepaalde generatie auteurs uit Vlaanderen heeft een bijzonder belangrijk aandeel gehad in de Franstalige literatuur in België. Deze Franstalige Vlaamse auteurs waren voor het grootste deel afkomstig uit de gegoede burgerij en dus het Nederlands meestal niet machtig. Zij waren na 1830 zowel numeriek als qua machtspositie belangrijk genoeg om een eigen literatuur te doen gedijen. Van 1830 tot circa 1880 bekleedden zij zelfs een bevoorrechte positie in de Belgische staat, die de politieke en ideologische verantwoording voor haar bestaansrecht onder meer zocht in een mythisch Vlaams verleden. Dit blijkt onder meer uit de werken van André van Hasselt en (vooral) **Charles de Coster**, die met zijn *Ulenspiegel* een nationaal epos voor Vlaanderen schreef. Na ongeveer 1880 nam die ideologische en mythische Vlaamse ruimte door de taalwetten stilaan concrete geografische en politieke dimensies aan. Twee culturen en literaturen kregen in België stilaan een eigen gezicht. De osmose tussen de Vlaamse en Franstalige cultuurwereld in België begon langzamerhand op te lossen. Maar inmiddels hadden de Fransschrijvende Vlamingen hun Nederlandstalige collega's tot de internationale culturele geesteswereld geïntroduceerd, weg van het regionalisme.

De overheersende stijlrichting van de Franstalige auteurs in Vlaanderen was het (typisch burgerlijke) symbolisme, dat de Idee een concrete realiteit wilde toekennen en gekenmerkt werd door esthetisme, individualisme, sensualisme, spiritualisme en irrationalisme in een weinig concrete, abstracte taal. Belangrijke vertegenwoordigers van deze richting waren **Maurice Maeterlinck** (tot dusverre de enige Belgische Nobelprijswinnaar voor literatuur), **Charles van Lerberghe**, **Georges Eekhoud**, **Emile Verhaeren**, **Georges Rodenbach**, **Grégoire le Roy**, **Max Elskamp** (naast de naturalist **Camille Lemonnier**). Ze werkten actief mee aan leidende tijdschriften als *La Jeune Belgique*, *L'Art Moderne* en *La Wallonie*. Tijdens het interbellum traden vooral de dramaturg **Michel de Ghelderode**, de toneelauteur **Fernand Crommelynck**, de auteur van psychologische romans **André Baillon**, de romanière **Marie Gevers**, de veelzijdige schrijver **Franz Hellens**, de dadaïst **Paul Neuhuys** en de (perfect tweetalige) (toneel)auteur **Roger Avermaete** op de voorgrond. Avermaete was zowel lid van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten als van de Académie des Beaux-Arts en was betrokken bij onder meer het Antwerpse internationalistisch-pacifistisch georiënteerde artistieke blad *Lumière*. Na 1945 zwakten het aantal en de creativiteit van de francofone auteurs in Vlaanderen af en was er, zoals voorheen

wel het geval was geweest, nauwelijks nog sprake van interactie met de Nederlandstalige literaire wereld. Toch werd nog belangrijk werk geleverd door de (overwegend magisch-realistische) auteurs Jean Ray, Guy Vaes en Conrad Detrez, de dichteres (en vertaalster) Liliane Wouters, de dramaturg Paul Willems, de bekende essayiste en romanschrijfster Suzanne Lilar en haar dochter Françoise Mallet-Joris. Nog in 1994 debuteerde (met succes) de Franstalige Vlaamse auteur Nicole Verschoore. Meestal werden deze Franstalige Vlaamse auteurs gekenmerkt door het dualisme van een 'Vlaams gevoelsleven' en een 'Frans geestesleven'. De cultuurhistoricus Eugène Baie, die van de studie van het 'Vlaamse genie' zijn levenstaak maakte, typeerde zijn werk als *l'expression française d'une sensibilité flamande*. Zo misten de Franstalige auteurs directe aansluiting met de bevolking waartussen ze leefden en waardoor ze niet gelezen werden (of konden worden). Voor hen betekende Vlaanderen eerder een poëtisch gegeven dan een concrete realiteit. Daar zij de in Vlaanderen gesproken taal als vreemd ervoeren (en vaak ook omdat zij langdurig in het buitenland – meestal Frankrijk – verbleven), verkreeg hun geboortestreek of -stad, met zijn in hun ogen mythisch, rijk verleden (meestal de roemrijke Middeleeuwen of de roerige 16de eeuw), een

Een bladzijde uit "Allemaal beestjes" (1992) van de populaire Vlaamse stripreeks Nero door Marc Sleen. De stripfiguur "meneer Pheip" is een karikatuur van de Franstalige elitaire burger die in Vlaanderen woont maar slechts gebrekkig Nederlands kent.

mysterieuze charme. Deze visie bevestigde hen trouwens in hun identiteit, stelde hen in staat de tegenstelling tussen cultuur en 'etnie', die ze in zich meenden waar te nemen, te overstijgen en leidde ertoe dat het streven naar het behoud van het Nederlands in Vlaanderen hen vreemd bleef. Ook de beeldende kunstenaars James Ensor, Rik Wouters, Edgard Tijtgat en Michel Seuphor – die wel enige tijd flamingantische actie voerde – passen in dit beeld. Dit is eveneens het geval voor de befaamde toneelcriticus Camille Poupeye – die ook Nederlandstalige recensies over *Het Vlaamsche Volkstoondeel* schreef in onder meer *Tooneelgids* en *De Ghelderode* in Parijs had gelanceerd – en voor de wereldberoemde architect Henry van de Velde. Er waren ook enige uitzonderingen, zoals Eekhoud en de proactivistische links-flamingantische artistieke intelligentsia rond het blad *Ça Ira*, die vlak na de Eerste Wereldoorlog op principieel antiburgerlijke en democratische gronden het Vlaamse emancipatieproces steunde. Alle genoemden echter waren gedurende een bepaalde periode in Vlaanderen de dragers van de artistieke creativiteit en brachten toen de verbinding met buitenlandse intellectuele en culturele stromingen tot stand.

LITERATUUR: C. d'Ydewalle, *Enfances en Flandres*, 1934⁴; – J. Vial, *Explication du francophone. Pourquoi y a-t-il des écrivains français en Flandre? Essais*, 1950; – M. Deneckere, *Histoire de la langue française dans les Flandres (1770-1823)*, 1954; – L. Wils, 'Het ontstaan der verfransing in Vlaanderen', in *Kultuurleven*, jg. 22, nr. 9 (1955), p. 701-710; – A. Rodenbach, *Condition de la Poésie française en Flandre*, z.j. (1956); – D. Wilmars, *De psychologie van de Franstalige in Vlaanderen. De achtergrond van de taalsrijd*, 1966; – C. d'Ydewalle, *Confession d'un flamand*, 1967; – D. Wilmars, *Le problème belge. La minorité française en Flandre*, 1968; – H.J. Elias, *Vijfentwintig jaar Vlaamse Beweging*, I, 1969; – Y. Goffin en J. Lachaert, 'Die Francophonen Flanderns', in M. Stracka, *Handbuch der europäischen Volksgruppen*, 1970, p. 169-173; – M. Bousse, *La presse francophone d'Anvers, sa survivance, son rôle social, ses perspectives*, 1970; – C. d'Ydewalle, *Ma Flandre que voici*, 1974; – P. Staes, 'Frans spreken in Vlaanderen's grootste stad', in *De Standaard* (19-20 juli 1974); – S. Lilar, 'Le langage', in id., *Une enfance gantoise*, 1976, p. 39-68; – V. Nachtergaele, 'De betrokkenheid bij Vlaanderen van de Franstalige Vlaams-Belgische auteurs', in *Ons Erfdeel*, jg. 20, nr. 2 (1977), p. 231-241; – H. Balthazar, 'De identiteit van het flamingantisme', in F. Boenders (red.), *Het Boek van België. Een controversieel portret van cultureel België*, 1980, p. 156-179; – L. Deflo en S. van den Brempt, 'Moeder Vlaanderen en haar Franstalige kinderen', in *Kreatief*, jg. 16, nr. 4 (oktober 1982), p. 1-156; – J. Leman, 'Het "etnische" Moeder-Vlaanderen en haar franse kinderen. Een proeve tot afwijkend omgaan met Vlaamse "gevoeligheden"', in *Kultuurleven*, jg. 50, nr. 3 (maart-april 1983), p. 282-287; – H.-F. Jespers, 'Franstalige flaminganten', in *De VOS*, jg. 43, nr. 5 (1987), p. 8; – id., *Genealogie van de herinnering*, 1993.

LUC BOEVA

VLAMINGEN IN WALLONIË

Aantal

Dit artikel handelt over die Vlamingen die in de 19de en 20ste eeuw naar Wallonië emigreerden, diegenen die er als afstammelingen van immigranten opgroeiden en zij die er om beroepsredenen tij-

delijk moesten verblijven.

De grote golf van de Vlaamse emigratie naar Wallonië viel samen met de vlucht naar de grote steden, met de emigratie naar Amerika en met de tijdelijke of definitieve 'trek' naar Frankrijk. Het hoogtepunt lag dus in de 19de eeuw en het begin van de 20ste eeuw.

Hoevelen hebben zich sinds de eerste uitwijking na 1830 in Wallonië gevestigd? Wij weten het slechts bij benadering. Er bestaat nog geen grondige wetenschappelijke algemene studie over de emigratie vanuit Vlaanderen naar Wallonië.

Paul Fredericq zegde in zijn *Schets eener Geschiedenis der Vlaamsche Beweging* (verschenen in 1909) dat er 122.500 Vlamingen in Wallonië woonachtig waren. Op het vijfde congres van het katholieke **Werk der Vlamingen**, in september 1929 te Luik, spraken men over 'meer dan 300.000'. Frans van Mechelen meende in 1957, in zijn boek *De ontwikkeling van de Volkskracht in Vlaanderen*, dat er sinds 1830 "een netto verplaatsing" van een half miljoen Vlamingen naar Wallonië geweest kan zijn.

De massale uitwijking begon ingevolge de economische crisis in het midden van de 19de eeuw, die werkloze arbeiders en arme kleine boeren weg-dreef uit hun streek. Terwijl de landbouw en de textielindustrie in het volkrijke Vlaanderen zware klappen kregen, begon de nijverheid te bloeien in het Waalse land, waar men handen tekortkwam. De bevolking in de centra van kolenmijnen en staalfabrieken groeide snel en veel sterker dan bijvoorbeeld in de havenstad Antwerpen, die in Vlaanderen het hoogste percentage haalde. Lodewijk de Raet gaf percentages van de ingeborenen in de Waalse industriesteden tussen 1864 en 1890. In Charleroi vormden ze slechts 34,35% van de bevolking, in Verviers 54,72%, in Bergen 55,41%, in Luik 56,43%, in Seraing 59,32%, in Jumet 61,45%, in Gilly 65,18%, in Doornik 66,27%. Hoe groot was het aandeel van Vlaamse inwijkelingen in 'de rest' van die bevolking? De meeste 19de-eeuwse industriesteden kenden een laag autochtonenaandeel en onder de inwijkelingen kunnen er zich ook vele Walen uit andere gemeenten en steden bevinden.

De Raet schreef in 1906 over "Het Bevolkingscijfer en het Stambelang", een bijdrage die werd opgenomen in zijn werk *Vlaanderen Economische Ontwikkeling*. Over de toen sinds ongeveer 50 jaar verhuisde Vlamingen zegt hij dat, "(zij) hun nationaliteit behouden hebben en, gesteld de vruchtbaarheid der Vlaamsche vrouwen, hun getal in de Waalsche gewesten zeer aanzienlijk moet zijn". Hij geeft een statistiek waaruit blijkt hoe de immigranten zich aanpassen (Tabel).

"Men vergete daarbij niet", zegt De Raet, "dat elk dier provinciën nog een kleine oorspronkelijke Vlaamsche bevolking bezit: het canton Aubel in de provincie Luik, Edingen en omliggende gemeenten in Henegouwen."

Spraken	enkel Vlaams	Vlaams en Frans
provincie Luik		
1866	21.490	16.338
1880	20.216	22.054
1890	17.743	43.286
1900	15.231	40.828
provincie Henegouwen		
1866	15.476	17.566
1880	13.836	23.804
1890	11.303	36.946
1900	15.772	46.237

“De bovenstaande cijfers bewijzen dat de Vlamingen snel hun nationaliteit verliezen: de kolom der enkel-Vlaamsch-sprekenden vertegenwoordigt de laatst aangekomenen; de Fransch-sprekenden, degenen die reeds langer in 't Walenland verblijf houden, misschien voor een deel ook de kinderen, die van hun ouders Vlaamsch leerden.”

In 1865 woonden er, volgens de toenmalige kroniekschrijver van de paters redemptoristen in Luik, reeds meer dan 20.000 Vlamingen in deze stad, meestal arbeiders.

Omer Wattez, een der eersten die over het vraagstuk van deze voor de Vlaamse nationaliteit verloren gaande emigranten publiceerde, noemt in *De Vlamingen in het Walenland* (1903) de volkstelling van 1900. In Doornik, waar Wattez als leraar woonde, waren er toen op 35.000 inwoners 1853 die tweetaalig en 319 die uitsluitend Nederlandstalig waren. “Er zijn dus 2172 Vlaamsch-sprekenden,” zegt Wattez, die de Vlaamse meerderheid van de twee aldaar gelegerde regimenten niet meetelt. Voor geheel het bestuurlijk arrondissement Doornik telde hij in 1890: 4802 die Vlaams en Frans spraken en 1085 Vlaams alleen, dat wil zeggen 5887 Nederlandstaligen. Wattez signaleert verder een ander, nieuw aspect van de emigratie: ook boeren komen naar Wallonië: “Bijna alle pachthoeven, welke in de 10 laatste jaren te huur werden gesteld, werden door de Vlamingen betrokken, welke meest tot de begoede Vlaamsche landbouwersstand behoren.”

Ook de verkoopcijfers van Vlaamse kranten in Wallonië zouden ons een idee kunnen geven van de omvang van de emigratie, maar men moet natuurlijk rekening houden met het feit dat vele arbeiders in die tijd-zonder-leerplicht niet of maar slecht konden lezen. Zo werd op het congres van het Davidfonds van 1907 in Tongeren gemeld dat dankzij de Union Catholique van Luik in die stad ruim 1500 abonnementen van de katholieke *Gazet van Antwerpen* en het eveneens katholieke *Het Nieuws van den Dag* (uit Brussel), twee populaire dagbladen, werden geplaatst. In 1908 gingen volgens Fre-

dericq 6300 exemplaren van het typische arbeidersblad *Het Laatste Nieuws* (liberaal) uit Brussel naar Luik (3500) en Charleroi (2800). Dat is veel, als men weet dat de totale oplage van *Het Laatste Nieuws* toen 68.000 bedroeg. (In 1965 verkocht deze krant een procent van de bijna 300.000 exemplaren in Wallonië.)

We voegen hieraan toe, dat rond 1894 gepoogd werd een eigen dagblad voor Vlamingen in Wallonië uit te geven: *Het Luiker Nieuws*. Er konden echter maar een paar tientallen nummers verschijnen. Enkele jaren later, in 1901-1902, bleef een Vlaams-Waalse editie van het Gentse blad *Het Volk*, onder de titel *De Vlaamsche Werkman in 't Walenland*, wat langer bestaan.

Fredericq die, zoals gezegd, in 1909 sprak over 122.500 Vlamingen in geheel Wallonië, gaf er 60.000 op voor het arrondissement Luik, 23.000 voor het arrondissement Charleroi, 21.000 voor het arrondissement Bergen, 11.500 voor het arrondissement Doornik en 7000 voor dat van Nijvel. Tevens sprak hij over "verspreide groepjes".

In 1925 werd te Montignies-sur-Sambre, op het derde algemeen congres van het Werk der Vlamingen, een verslag uitgebracht over de immigranten in de streek van Charleroi. Volgens dit verslag waren de statistieken totnogtoe "niet veel meer dan gissingen, gesteund meer op een oppervlakkige beschouwing dan wel op een nauwkeurig onderzoek". De mensen van Montignies hadden wat meer willen doen. Zij maakten een studie op basis van de kiezerslijsten van 1925-1926 van de 11 gemeenten die ze als de streek van Charleroi beschouwden. Zij kwamen tot de slotsom dat er op de 205.734 inwoners 25.277 Vlamingen waren.

Na Luik scheen deze streek het grootste aantal immigranten uit het Vlaamse land te tellen. Te Montignies zelf was zeker een vijfde van de bevolking van Vlaamse afkomst. In 1925 telde men er 4146 Vlamingen op de 25.000 inwoners en in 1929 spande de gemeente de kroon van het Henegouwse met 7 à 8000 Vlaamse inwoners. Niet voor niets noemde men het toen "het Vlaamse dorp". Net zoals men de wijk Louvy te Gilly "Klein Zele" heette, omdat er daar zoveel mensen uit Zele (Oost-Vlaanderen) bijeen woonden. Een kenmerkend detail van de toenmalige inwijking was inderdaad, dat dorpsgenoten elkaar ook in Wallonië opzochten en in dezelfde buurt wilden wonen.

De Waalse jezuïet Lemaire, die over demografische problemen publiceerde, vertaalde het verslag voor enkele Franstalige bladen en meende dat het bezijden de waarheid bleef. Hij zei dat reeds een achtste van de Waalse bevolking van Vlaamse afkomst was. Op het reeds genoemde vijfde congres van het Werk der Vlamingen in 1929 werden opnieuw statistieken meegedeeld. Daaruit moest blijken dat er in de stad Luik, op dat ogenblik, ten minste 16.000 Vlamingen waren en dat er in het Luikse ze-

ker 75.000 konden worden geteld. Voor de hele streek van Charleroi sprak men van 50.000 Vlamingen, voor Bergen en omstreken van 10 tot 15.000. In het Centrum zouden er toen ten minste 20.000 verbleven hebben en in heel Henegouwen ongeveer 150.000.

Bij al deze definitieve emigranten moet men de vele duizenden *semainiers* en *saisonniers* rekenen, mensen dus die om de week naar huis terugkeerden of die een aantal weken of maanden in de seizoengevoelige industrie en landbouw gingen werken.

Proletarische massa

De omstandigheden waarin deze mensen jarenlang hebben geleefd, in een tijd toen er van sociale wetten en achturige werkdag amper sprake was, kan men zich thans moeilijk voorstellen. Jules Verstraelen citeert in *Vlaanderen door de Eeuwen heen* (1951) de bestuurder van het provinciaal museum van het nijverheidsonderwijs in Charleroi, die het in 1911 had over de *cohortes profondes de ces colosses massifs, bruts, que nul poli n'a jamais frotté, pas même le premier doucissage de l'enseignement élémentaire qu'ils n'ont pas subi, l'école n'étant pas obligatoire chez nous. Ces malheureux vivent entre les mines et l'estaminet une existence parfaitement animale.*

In een in oktober 1921 in *De Standaard* gepubliceerd artikel vertelt Cl. van der Straeten, bestuurder van de Maatschappelijke Werken te Seraing (bij Luik), hoe de Vlaamse arbeiders meestal de slechtste huizen bewoonden, in steegjes en "achterstraatjes", al verdienden ze dan meer geld dan in Vlaanderen mogelijk was. Andere voorbeelden doen evenzeer denken aan de levensomstandigheden van de tegenwoordige vluchtelingen en gastarbeiders in de bidonvilles en de achterbuurten van de grote steden. In de Waalse pers van die tijd vindt men staaltjes van de minachting waarmee zij vaak werden bejegend. Vaak kan men van racistische reacties en vooroordelen spreken. In kluchtspelen, komisch toneel en revues, in de folklore, vindt men daarvan de gevolgen en tekens. *Lès flamins c'n'èst n'n dès djins*, werd een bekende Waalse zegswijze: Vlamingen waren geen mensen.

Er waren gelukkig ook andere voorbeelden. De Waalse minderbroeder Martial Lekeux, bekend door zijn boeken over zijn oorlogservaringen aan het IJzerfront, vertelde in 1926 in *Maggy* het levensverhaal van zijn zuster, die zich voor de godsdienstige actie onder de immigranten in Luik inspande en letterlijk opofferde. Lekeux geeft in dat boek een beeld van de situatie voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog. "Zooals alle de nijverheidssteden" (zegt hij, in de vertaling van A. Buttiens) "trekt Luik van elders een heele werkersbevolking samen: zoo komt het dat deze zoo Waalsche stad, met de voorsteden er bij, meer dan vijftigduizend Vlaamsche uitwijkelingen telt. Over het algemeen is het natuurlijk niet het puik van het Vlaamsche land dat

ernaartoe stroomt. Die van Glains, Ans, Montegnée, Saint-Nicolas, voorsteden in de nabijheid van het Franciskanenklooster, zijn bijna allemaal mijnwerkers, fabriekvolk of arbeiders aan het spoor. Hun toestand is verbeterd sedert de oorlog, maar in die tijd waren die ontwortelden te beklagen. Saamgedrumd in te enge kamers met doorgaans kroostrijke gezinnen, een onverstaanbaar koeterwaals sprekend, onbekwaam om hun belangen te verdedigen, waren ze aan allerhande uitbuitingen ten prooi."

Ook buiten het Luikse vormden de mijnwerkers in die tijd de meerderheid onder de geïmmigreerde Vlamingen. Volgens het congresverslag van 1925 vond men in de streek van Charleroi het grootste aantal bij het koolputtersvolk. Er was ook een gering aantal 'stielmannen' in de glasnijverheid: "De andere zijn meestal daglooners: maneuvers in de fabrieken, aardewerkers, enz. enz., met één woord de koelies der grootnijverheid. Het getal stielmannen is bitter klein. Daarna komt een goed getal staatswerklieden, bedienden, handelaars, zelfs enige ambtenaren." Het verslag vermeldt dat Oost-Vlaanderen de grootste bron van werkkrachten voor Charleroi was (zoals Limburg natuurlijk Luik 'bevoorraadde').

Werk der Vlamingen

De eerste vereniging die zich om de geïmmigreerde Vlamingen bekommerde, was een "apostolisch Vlaamsch Werk" (*Werk der Vlamingen*), zoals men het toen noemde. Het ontstond in Luik in 1865, in het klooster van de redemptoristen. Volgens de kroniekschrijver van dat klooster waren de meer dan 20.000 Vlamingen van die stad toen "meest arbeiders, die omdat ze de Fransche taal niet machtig zijn, op godsdienstig gebied te Luik bijna totaal worden veronachtzaamd. Immers de vlaamsche arbeider die in Wallonië vertoeft, verstaat nogal vlug het waalsch dialect, en leert zelfs gemakkelijk waalsch spreken, maar het grootste deel van de vlaamsche arbeiders leerde nooit 'fransch' spreken... en vandaar trekken ze geen nut uit de fransche godsdienstonderichtingen die in onze kerken worden gegeven. Iedereen ziet dat de oprichting van een apostolisch werk noodzakelijk is om te zorgen voor de vlaamsche arbeiders te Luik." Deze kroniekschrijver en andere bronnen zeggen dat het Werk eigenlijk de hervatting was van een vroeger initiatief: in 1581 werd al een Limburgse franciscaan naar Luik geroepen om er voor de Vlamingen te zorgen en kreeg er de beschikking over een kapel in de kathedraal, die ten tijde van de Franse Revolutie werd gesloopt.

Het "apostolisch Vlaamsch Werk" begon op initiatief van de rector van de redemptoristen, ter gelegenheid van een kerkelijk jubileumjaar. Zijn Vlaamse missen en andere godsdienstige plechtigheden vonden meteen veel bijval. Na een paar

Gezeten op eenen muur... ziet een Vlaming der heldentijden droomerig uit naar zijn Vlaanderen: de duinen, de blauwvoeten en de zee — en houdt aan zijn hart het wapenschild van zijn volk, bereid het te verdedigen met een reuzenzwaard.

PENTEEKENING NAAR DE VLAG
VAN HET WERK DER VLAMINGEN
TE BERGEN.

Het Werk der Vlamingen in Wallonië wilde via uiteenlopende activiteiten de katholieke eigenheid van de Vlaamse gemeenschap in het gesecculariseerde Wallonië bewaren. Tekening op de vlag is van Joe English.

maanden kwam de eerste bestuurder, pater Goedts, een Antwerpenaar, biechtvader van kardinaal De-champs. In 1866 was het klooster een centrum van hulp aan slachtoffers van een cholera-epidemie, onder wie veel Vlamingen. De invloed van die hulp bevorderde het Werk, dat bij elke onderrichting een duizendtal aanwezigen telde. In 1868 ontstond het ontwerp voor een genootschap "om de vlaam-sche deelgenooten in hunne geestelijke en lichame-lijke noodwendigheden bij te staan". Dat gebeurde onder meer via een "werk van onderlinge Bijstand" (armenhulp), een "Vlaamsche Katholieke Kring" (voor ontspanning), een patronaat voor de jeugd, een zangvereniging, een bibliotheek en een kring voor in Luik gelegerde Vlaamse soldaten. Dankzij giften van "edelmoedige en vlaamschminnende herten" kon men onder leiding van pater Alfons van Peteghem op de Mont de Bueren in Luik een gebouw in "Vlaamse stijl" oprichten met een feest-zaal, een bibliotheek, vergaderlokalen enzovoort. Het Werk bloeide en telde in 1886 drieduizend le-den, wat bijna zoveel is als de toenmalige katholieke arbeidersverenigingen van de Franstalige Luike-naars. Omstreeks 1900 kreeg het Werk onder de leiding van pater Bogaerts, die van 1896 tot 1925 de verantwoordelijkheid droeg, nieuwe stuwkracht.

Na een vernieuwde toneelgroep richtte hij in 1900 ook een Mariavereniging op waar de 1200 Vlaamse dienstmeisjes in Luik, vooral afkomstig uit Limburg, ontspanning konden vinden.

P. Gérin bespreekt dit Werk in zijn bijdrage voor het verzamelboek *150 Jaar katholieke Arbeidersbeweging in België (1789-1939)*. "Het opmerkelijke is," zegt deze Franstalige auteur, "dat voor de eerste maal in de geschiedenis van de katholieke sociale beweging Franstalige katholieken uit de burgerij een werk ter bevordering van de sociale vrede oprichten dat niet op economisch vlak ligt, maar een zuiver cultureel werk is. Voor de eerste maal brengen Walen in praktijk dat de Vlaamse arbeider Vlaams moet kunnen spreken en zijn taalgenoten moet kunnen ontmoeten in een omgeving die hem vertrouwd is (...). Het principe dat aan dit werk ten grondslag ligt, gaat ervan uit dat de Vlaming innerlijk wordt aangetrokken door alles wat Vlaams is. De gemeenschappelijke oorsprong, opvoeding, cultuur, godsdienst en taal smeden een band tussen de Vlamingen die men onmogelijk kan verbreken, die men daarentegen moet bewaren en versterken."

Niettemin is het duidelijk dat dit paternalistisch geïnspireerde initiatief in de toenmalige Belgische situatie alleen maar tot resultaat kon en mocht hebben: de overgang van de immigranten naar de Waalse gemeenschap te vergemakkelijken.

Toen de Buerenberg, zoals men het Werk in de volksmond noemde, het niet meer alleen aankon, kwamen in 1906 de minderbroeders te hulp. Hun klooster in de rue de Hesbaye werd het centrum van waaruit ze vooral het westelijke gedeelte van Luik gingen bewerken. Pater Norbertus Claes was er de eerste bezieler van de activiteiten, die net als bij zijn collega's pensioen- en spaarkassen omvatten, boekerijen, zang- en toneelgroepen, maar ook Vlaamse cursussen en vakverenigingen.

In 1904 was er ook een Werk opgericht in een gebouw aan de rue André Masquelier in Bergen. Dit werd door de minderbroeders ter harte genomen. Typisch voor deze stichting was dat ze ook moest zorgen voor de verspreid wonende Vlaamse landbouwers uit de omliggende dorpen. In 1909 ontstond nog een Werk te Montignies-sur-Sambre, dankzij de Temsenaar en minderbroeder Regalatus Geysen, die van 1910 af buiten die gemeente afdelingen stichtte en die vlak bij zijn klooster een 'kring' bouwde. In 1911 zonden de missionarissen van het Heilig Hart, op verzoek van de bisschop van Doornik, een paar van hun paters naar een parochie in La Louvière om zich daar bezig te houden met de zielzorg voor Vlaamse inwijkelingen. Een achttal confraters heeft zich daar en in de buurt tot in het jaar 1930 aan dit apostolaat gewijd. "De Fransonkundige Vlamingen waren echte paria's, verstotelingen," zegt de kroniekschrijver van hun congregatie, Jan de Kerck. "Het beste wat hun te doen stond was, zich zo vlug mogelijk met heel hun

gezin te laten absorberen in de Waalse gemeenschap, en vermits de scholen uitsluitend Frans waren is dit dan ook gebeurd."

Verloren Volksmacht

Paul Fredericq klaagt er in zijn *Schets eener geschiedenis der Vlaamsche Beweging* over, dat de liberalen in de 19de eeuw, vergeleken met de katholieken, bitter weinig voor de Vlamingen in Wallonië deden. Hij vermeldt de stichting, in oktober 1868, van een taalminnend studentengenootschap aan de Luikse universiteit, met de naam De Vlaamsche Eendracht. Dit initiatief ging uit van de Turnhoutse student Gustaaf Meses, die ook voor de werklieden en kleine burgers voordrachten begon te organiseren, waarvoor hij kon rekenen op vooraanstaande Vlamingen. Meses stierf zeer jong, in 1870, en zijn instelling verdween spoedig. "Enkele pogingen om onzijdige, 't is te zeggen niet-clericale maatschappijen op te richten, werden nu en dan zonder veel gevolg aangewend door de Luiksche Vlamingen zelve uit de kleine burgerij," zo zegt Fredericq. Hij citeert het Kinkergenootschap, in 1886 opgericht en genoemd naar de Nederlandse hoogleraar die ten tijde van het Verenigd Koninkrijk, voor 1830, in Luik doceerde en die de apostel van het Nederlands in Wallonië wordt genoemd (Johannes Kinker). Voorzitter was A. du Mont, leraar aan het atheneum in Luik. Het Kinkergenootschap was een kleine kring burgers die lezingen en besprekingen hield en ook volksvoordrachten met muziek organiseerde. In juli 1888 richtte het in de wijk Outre Meuse een openbare volksbibliotheek met 2500 boekdelen en 400 lezers op. In 1894 werd in Luik ook de Vereenigde Vlamingen gesticht, een vereniging die vooral Vlaamse toneelopvoeringen hield en die door de geestelijkheid bestreden werd. Fredericq vermeldt nog de Vlaamsche Kring van Omer Wattez, die in 1890 in Doornik door ambtenaren en kooplui werd gesticht en die een bibliotheek oprichtte en letterkundige avonden gaf. Verder was er de laatste jaren (Fredericq publiceerde dit in 1909) in Luik, behalve Vlaamse politieke wijkverenigingen van de katholieke partij, een kring van Vlaamse Progressisten totstandgekomen. Meer inlichtingen verstrekt deze kroniekschrijver over het optreden van het **Algemeen Nederlands Verbond** (ANV), dat op een algemene vergadering van zijn Groep België, op 3 juli 1903, ingaande op een voorstel van Theophiel Coopman een commissie samenstelde om de culturele toestand van de Vlamingen te onderzoeken. In zijn brochure *De Vlamingen in het Walenland* (1903), waaruit we reeds cijfers hebben genoemd, antwoordt Wattez op een rondvraag van het ANV.

Wattez trof "onze stam- en taalgenoten" in Doornik, behalve bij de spoorwegen en het leger, vooral aan in het bedrijf van slager, bakker en schoenmaker. (Ook elders heeft men later gesignaleerd dat er

nogal wat Vlamingen in deze beroepen werkten.) Wattez zegt dat de Vlaamse arbeiders daar, "bekend als moedig en werkzaam", een goed loon verdienen, maar dat het "over 't algemeen ellendig" is gesteld met hun "verstandelijke ontwikkeling". De immigranten konden in de zo niet vijandiggezinde, dan toch onverschillige en tegenover de Vlaamse cultuur onwetende Franstalige omgeving, niet standhouden en verfransen al van de tweede generatie af. De dialectsprekende immigranten lazen bijna nooit Nederlands, Vlaamse kranten en boeken waren er vrijwel niet. Liberale bladen hielden de strijd tegen de V.B. levend, de katholieke bladen bleven in dit opzicht meestal afzijdig. Het onderwijs van het Nederlands in de Waalse scholen was minimaal en vele Waalse onderwijzers stonden vijandig tegenover de V.B. Wattez was een tiental jaar voordien zelf in Doornik een Vlaamse kring begonnen, maar velen waren bang voor Waalse tegenkantsing. Wat er later van geworden is, weten we niet, behalve dan dat de kring zich later zou aansluiten bij het ANV.

Wattez verliet Wallonië in 1906. In dat jaar stelde Lodewijk de Raet op zijn beurt vast, hoe snel het "stambewustzijn" bij de immigranten verzwakte of verdween. Als voornaamste oorzaken noemde hij hun aanpassingsvermogen, hun geringe geestelijke ontwikkeling, hun ondergeschikte positie, die hen verplichtte zo snel mogelijk in de Waalse gemeenschap op te gaan om de min of meer vijandige behandeling uit te schakelen. Daarbij kwam de verfransing door het onderwijs, want nergens bestonden Vlaamse klassen of scholen, en het gebrek aan ontwikkelde Vlamingen die leiding konden geven. De Raet zag een aanzienlijk deel van de "Vlaamsche volkskracht" verloren gaan door de emigratie naar Wallonië, naar Frankrijk en naar de grote steden, vooral Brussel. Om die drievoudige stroom tegen te houden moesten vooreerst de bestaansmiddelen in Vlaanderen zelf verbeteren, zegde hij. Zo was hij een der eersten om het kwaad aan de wortel te bestrijden. Het probleem van de emigrant lag allereerst in het **Arm Vlaanderen**, dat geen werkgelegenheid genoeg had. In afwachting moest men hem "voor den Nederlandschen stam (pogen) te behouden door het opwekken van het stambewustzijn". De Raet meende dat er "door groepering overal Vlaamsche koloniën moeten ontstaan", groeperingen op economische grondslag, bij mensen van dezelfde streek, zonder de ontspanning te vergeten. Deze groepen zouden zich aaneen moeten sluiten tot één bond, het ANV. "En daar het hier meestal Vlamingen geldt met geringe ontwikkeling en positie, moet de hulp van hoger komen, van de stambewuste Vlamingen uit Vlaamsch-België."

Het optreden van het Algemeen-Nederlands Verbond

Na het in 1903 ondernomen onderzoek luidde de

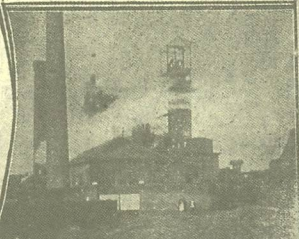
Algemeen
Nederlandsch Verbond
TAK CHARLEROI

Onpartydige Vlaamsche Kring
Cercle Néerlandais

VLAMINGEN
Leest allen:

Het middel om uw lot
te verbeteren
in het
Walenland.

Wiltten is kunnen ! Eendracht' maakt macht ! Vlamingen vereenigt u ! !

Zij zullen hem niet renimen, den lieven Vlaamschen leeuw, al drengen

Imprimerie-Drukkery ALFRED SERVAIS, Charleroi.

Uitgave van het ANV in Charleroi. Het Verbond organiseerde niet enkel culturele activiteiten voor Vlaamse arbeiders in Wallonië, maar wilde ook hun materiële belangen behartigen. (AMVC)

conclusie van het Algemeen-Nederlands Verbond (ANV) inderdaad “dat de Vlamingen niet te helpen waren met eene voordracht of een concertje”. Men moest er allereerst op uit zijn “verbetering te brengen in het stoffelijk bestaan van die arme landgenooten” en er dienden dus “inrichtingen van stoffelijk nut” te komen.

Hippoliet Meert ondernam voor het ANV enkele vergeefse pogingen, tot hij in contact kwam met de Vlaamse spoorwegbeambte en romanschrijver Gustaaf Vermeersch, die te Monceau-sur-Sambre woonde en dankzij wie op 20 augustus 1905 in Charleroi de eerste afdeling van het ANV in Wallonië, onder de naam van De Eendracht, werd opgericht. Vermeersch, voorzitter van deze Eendracht, was een West-Vlaamse autodidact, die sinds enkele jaren als letterkundige naam begon te maken. Hij woonde sinds begin 1905 in Wallonië en zijn relatie

met het ANV ontstond, toen hij in een artikel klaagde over de nood van de aan hun lot overgelaten Vlamingen. Later zou hij in diverse bladen bijdragen aan het probleem wijden en oproepen publiceren, waarbij hij steun kreeg van mensen als **Emmanuel de Bom** in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* en van **Julius Hoste (sr.)** in *Het Laatste Nieuws*. In augustus 1906 sprak Vermeersch op het 29ste Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres in Brussel. Daar betoogde hij dat eerst en vooral de “gedachte aan Vlaamsche beweging, vereeniging en onderwijs in de moedertaal” diende door te dringen, “want die gedachte staat niet onder de Vlamingen in het Walenland”. Het beste middel daartoe was volgens hem een goedkoop weekblad, waarvoor L. de Vries en **Hippoliet Meert** onderhandelingen waren begonnen. (Het is er blijkbaar niet van gekomen.) Vermeersch meende dat men zich tot de Vlaamse priesters in Wallonië moest wenden, al betwijfelden die of zij van hun bisschop wel lid van het (neutrale) ANV mochten worden. Van de Vlaamse leraren, ambtenaren en beampten in het Waalse land verwachtte hij niet veel: totnogtoe had hij nog niemand ertoe kunnen overhalen lid te worden van zijn bond. Aandringen bij gemeentebesturen zou ook wel zonder gevolg blijven. Zolang de staatsambtenaren en beampten niet verplicht werden beide landstalen te kennen, zouden de Walen het nutteloos vinden Nederlands te leren. Vermeersch achtte het oprichten van scholen op particulier initiatief voorlopig het enige middel, met daarbij aansluitend schoolkoloniën in Vlaanderen voor kinderen uit het Walenland. Ook moest men rekening houden met het feit dat de overgrote meerderheid der Vlaamse emigranten tot “de verachtdersten der natie” behoorden. De romancier formuleerde vier voorstellen: een steuncomité voor een weekblad, een schoolfonds, een comité om sprekers te leveren en de verplichte **tweetaligheid** van alle staatsambtenaren en beampten, waarvan een toekomstig grievencomité in de eerste plaats werk zou moeten maken. De zaak werd naar “de commissie van uitvoering” verzonden.

Na Charleroi volgden er ANV-afdelingen in La Louvière, Namen, Nijvel, Doornik en elders. Ze namen als grondslag het programma van De Eendracht, die streefde naar de “stoffelijke en zedelijke opbeuring van de in en om Charleroi gevestigde Hollanders en Vlamingen, als kinderen van éénen stam”. (Voor het eerst werden uitdrukkelijk ook de Nederlanders genoemd.) Artikel II luidde: “De Vereeniging zal haar werk maken van het tot stand brengen van inrichtingen van stoffelijk nut, die het lot van den Vlaming en den Hollander verbeteren: bijvoorbeeld spaarkas, pensioenkas, ziekenbeurs (onderlinge bijstand), samenwerkend genootschap van verbruik, kantoor van inlichtingen en werkverschaffing voor den werkzoekenden stamgenoot; oprichting van eene maatschappij voor goedkoope

werkmanswoningen en andere inrichtingen, waarvan de wenschelijkheid blijken zal." Verder werd gesproken over boekerijen, leestafels, feestavonden, afdelingen voor letterkunde, toneel, turnen enzovoort, en men dacht aan een eigen tehuis.

Ondanks het werk en de geestdrift van mensen als Vermeersch en Meert kon van dit programma maar een klein gedeelte uitgewerkt worden. Er waren vooral voordrachten, boekenuitleningen, een aantal lessen en enkele feesten. Het nodige kapitaal en de leidende mensen ontbraken. Ook de terugkeer van de romancier naar Vlaanderen, eind 1907, zal invloed hebben uitgeoefend.

Hendrik Elias oordeelt in zijn *Geschiedenis van de Vlaamse Gedachte* dat het ambitieuze ANV-programma "zonder twijfel ver boven de krachten van het privé-initiatief" lag. Het was alleen maar te realiseren "door een staatsbestuur dat zich zou bekommeren om het lot van zijn uitwijkelingen in een vreemd land, ten einde de aanpassing van het nieuwe vaderland te vergemakkelijken of het nationaal bewustzijn wakker te houden".

In de toenmalige Belgische verhoudingen was een dergelijke politiek onmogelijk.

Het Davidsfonds

Ook het katholieke Davidsfonds had ondertussen belangstelling getoond. Vrij spoedig na de oprichting van de vereniging, in 1875, kwamen er ook in Wallonië afdelingen tot stand. In Luik begon al in 1875 een kern van het Davidsfonds te werken, die later een van de belangrijkste van het Waalse land zou worden. Eveneens in 1875 startte men aan het seminarie en in de kweekschool te Saint-Roch-Ferrières en in Namen. In 1911 volgde men te Doornik, te Aat, te Aubel en (in het toen nog sterk Vlaamse) Edingen. Aat en Verviers begonnen in 1912. Op Luik na waren het kleine groepjes.

Op het congres van het Davidsfonds in 1907 in Tongeren werden twee rapporten over de situatie van de Vlamingen in Wallonië uitgebracht. Een van de auteurs was de priester Jan Bernaerts, die zijn apostolaat enige tijd in Wallonië moest uitoefenen, wat als een straf voor zijn Vlaamsgezindheid werd ervaren. Bernaerts had Gustaaf Vermeersch bij zijn actie voor het **Algemeen-Nederlands Verbond** (ANV) ontmoet. Zijn verslag ging over *Vlaamse Belangen in 't Henegouwsche* en was niet erg beemoedigend. Hij constateerde, dat de emigranten zowel stambewustzijn als gevoel van eigenwaarde misten. Ze verrichtten meestal het ruwste werk, hadden minder vakkennis dan de Walen, zagen 'hun gezindheid' spoedig ondermijnen door de levens- en werkomstandigheden, zaten ver van huis en van de nodige steun. De Vlaamse parochianen werden door de Waalse geestelijkheid verwaarloosd, ook al bleven ze hun christelijke achtergrond bewaren. Bernaerts gaf enkele voorbeelden van pogingen om hen te helpen, bijvoorbeeld die van on-

derpastoor Mols uit La Louvière, die een gilde met 250 leden bestuurde. Hij vermeldde ook met lof het ANV, "al mag het niet roemen op groote bijval". "Hoe kan het anders," zei hij, "met weinig ontwikkelde werklieden die tegen malkander staan om hunne overdreven fanatieke politiekdrijfverij." Bernaerts vertelde ook hoe priester Mols getracht had een eigen dagblad voor de Vlamingen uit te geven. In 1900 sloot Mols een akkoord met *Het Volk* te Gent, voor een editie van dit christen-democratische dagblad onder de titel *De Vlaamsche Werkman in 't Walenland*. In deze editie kon hij zijn eigen kroniek verzorgen. Ondanks de steun van zijn bisschop vond Mols maar vijf pastoors die hem enkele adressen voor abonnees bezorgden. Toen heeft de priester zelf het blad twee jaar lang bekostigd. Na het verdwijnen van *De Vlaamsche Werkman* voerde het socialistische dagblad *Vooruit* een propaganda-actie bij de Vlaamse arbeiders, waarvan we de resultaten niet kennen. Optimistischer was het rapport dat priester Croonenberghs uitbracht over *De Vlaamsche Werken in het Luikerland*. De uit Limburg afkomstige verslaggever was de leider van een Vlaamsch Volkssecretariaat in de Luikse Sœurs de Hasquestraat. Hij constateerde dat de Vlamingen talrijker waren geworden, wat het Vlaams spreken had bevorderd, terwijl de Walen "beter genegen en meer genoodzaakt" waren onze taal te leren. De faam van de Vlaamse arbeiders was volgens hem gestegen. Croonenberghs deed een oproep, opdat het Davidsfonds steun zou verlenen, door propaganda te maken in de pers, door aan Vlaamse kringen boeken te bezorgen (hij noemde een tiental kringen in Luik), door financiële hulp. Taal en godsdienstige strijd tegen het socialisme waren in zijn opvattingen met elkaar verweven. Dit laatste aspect was ongetwijfeld een thema dat nog andere geestelijken en Vlaamse "ijveraars" bezielde en dat een bepaalde Waalse reactie moet veroorzaakt hebben. Herinneren we in dit verband ook aan het feit dat de Gentse socialistische voorman Edward Anseele in 1894 vanuit Luik naar de Kamer van Volksvertegenwoordigers werd gezonden, wat onder meer wijst op de grote aanwezigheid van Vlaamse kiezers in de Waalse industriestad en haar omgeving.

Onderwijs

Maakten de Vlaamsgezinden die zich voor de Eerste Wereldoorlog om de emigranten bekommerden zich alleen maar illusies over de mogelijkheden van Nederlands onderwijs en van officiële tweetaligheid in Wallonië? Terwijl ze hun wensen uitspraken, moeten ze er toch aan gedacht hebben, dat men in het Vlaamse land zelf nog voor onderwijs in de eigen taal moest vechten, dat de strijd voor een Vlaamse universiteit nog niet beslecht was en dat de rechten van het Nederlands nog verre van overal erkend waren.

Ondertussen was ook, op het eind van de 19de eeuw, de **Waalse Beweging** ontstaan en had in 1905 het eerste grote Waalse Congres plaatsgevonden, dat niet alleen het Frans in Vlaanderen, maar tevens de Franse eentaligheid van Wallonië verdedigde. Zij die iets voor de Vlaamse immigranten wilden ondernemen, moesten rekening houden met een groeiende reactie van wantrouwige wallinganten en met een atmosfeer die in 1912 zou leiden tot de *Lettre au Roi* van Jules Destrée.

Toen **Frans van Cauwelaert** in 1911 speciale scholen voor Vlaamse kinderen in Wallonië vroeg, zal dat wel grotendeels een tactisch manoeuvre geweest zijn. De Vlaamse katholieke leider reageerde hiermee inderdaad tegen de zogenaamde 'vulgari-sateurs', die steun wilden voor de verbreiding van het Frans in Vlaanderen. In de zitting van de Kamer op 14 juli 1911 verklaarde Van Cauwelaert: "Wij vragen niet beter dan het onderwijs van 't Vlaamsch in het Walenland te zien verspreiden; wij wenschen dat de toenadering tusschen de twee rassen op allerlei wijzen worde bevorderd zonder schennis van beider rechten." Hij verwees naar 40.000 Vlamingen te Luik, 30.000 in de Borinage enzovoort, en stelde de vraag "of het niet mogelijk is, speciale scholen voor de kinderen dier Vlamingen op te richten, niet om ze af te zonderen van het overige der bevolking – daarom moet het Fransch de grondslag zijn van hun onderwijs – maar wel omdat de Vlaamsche taal de taal is van het gezin waarin zij zijn opgegroeid". Toelagen voor zulke scholen zouden "vrij wat meer gegrond zijn" dan de steun die men wilde voor de **Association flamande pour la vulgarisation de la langue française**, steun en verenigingen waartegen Van Cauwelaert protest aantekende. De toestand in Wallonië, zo betoogde hij, kon men niet vergelijken met die in het Vlaamse land, waar de Franse taal vlijtig werd aangeleerd, soms zelfs ten nadele van het eigenlijke onderwijs. Meende Van Cauwelaert alleen maar de franskiljons in Vlaanderen beter te kunnen bestrijden door het beeld van de gevreesde wederkerigheid in Wallonië op te roepen? De idee van een overal tweetalig België leefde ook bij gematigde Vlaamsgezinden.

Er moeten nogal wat Vlamingen geweest zijn die werkelijk de mogelijkheid meenden te zien om Wallonië eens via de emigratie tot officiële tweetaligheid te brengen. Zij die droomden van een echte "kolonisatie", behoorden evenwel tot een kleine minderheid. Ze vonden in elk geval weinig weerklank bij de activisten in de Eerste Wereldoorlog. **Arthur Faingnaert** vertelt in zijn boek *Verraad of Zelfverdediging?*, hoe de activistische **Vereeniging van Vrienden der Vlaamsche Zaak** bij het begin van haar optreden in Brussel een werkplan ontwierp waarin als "laatste doel" van deze vereniging "de vervlaamsching van het Walenland door voortgezette inwijking" werd opgenomen. Dit eerste

werkplan was opgesteld door Jozef Haller von Ziegesar en de Duitse ritmeester Simons. Faingnaert, die secretaris van de Vrienden was, zegt dat de “niet te ontkennen imperialistische strekkingen van die bepalingen” door de meeste leden werden bestreden, “zoodat de vervlaamsching van het Walenland onmiddellijk opgegeven werd”.

Broederbond

Na de Eerste Wereldoorlog, toen opnieuw talrijke Vlaamse arbeiders tijdelijk of definitief naar Wallonië trokken en ook de immigratie van boeren sterk toenam, beleefden de diverse verenigingen van het **Werk der Vlamingen** een echte bloeitijd.

Op het derde congres te Montignies in 1925 werd gemeld, dat het Werk in de rue Hors-Château in Luik 956 leden telde en dat men er in de sinds 1919 officieel erkende Vlaamse boekerij 7000 banden bezat. In de rue André Masquelier in Bergen bestonden een bibliotheek met 2000 Vlaamse boeken, een vrouwengilde met 200 leden, een eigen ziekenfonds, pensioen- en spaarkas, ook een **Davidfonds** met 60 leden, dat zorgde voor Vlaamse lessen. Maar de motor van de hele beweging werd het Werk dat in 1909 te Montignies werd gesticht door pater Regalatus Geysen. Deze minderbroeder was drie jaar na zijn priesterwijding uit Vlaanderen naar het klooster in de gemeente bij Charleroi gezonden om er aan arbeidersapostolaat te doen. Hij ontdekte snel hoeveel Vlamingen daar woonden. De Kring die hij bij het klooster bouwde, werd het centrum van allerlei activiteiten ten voordele van de immigranten uit de gehele streek. Talrijke Vlaamse feesten en toneelopvoeringen vonden er plaats. Een bibliotheek, een studiekring, vakverenigingen enzovoort, kregen er hun lokaal. In 1921 stichtte hij daar het weekblad *De Vlaamsche Volksstem*, dat bijna 20 jaar zou bestaan, en in 1923 organiseerde hij te Montignies het eerste congres, waar een vierhonderdtal Vlamingen aan deelnam en dat door nog een viertal andere congressen, in verscheidene Waalse steden, zou worden gevolgd. In 1925 waren er meer dan 1300 leden en signaleerde men dat er in het voorbije jaar 200 leerlingen een cursus hadden gekregen in 4 leergangen. De bibliotheek bevatte toen 3000 boeken.

In 1925 ook stichtte men het Werk der Vlamingen als een vereniging zonder winstoogmerk en 5 jaar later, op 15 november 1930, verscheen in het *Belgisch Staatsblad* het statuut van een **Broederbond**, een overkoepelend organisme, dat eigenlijk al bestond, maar nu zijn officiële vorm kreeg. De Broederbond wilde “al de Vlamingen in Wallonië bijeenbrengen en eenzelfde richting geven aan alle werken en instellingen van Vlamingen, om door de eendracht en de overeenkomst een kracht te vormen ten einde de stoffelijke, culturele, morele en religieuze belangen te bevorderen van de Vlamingen in Wallonië”. De Broederbond organiseerde Vlaamse godsdienst-

oefeningen, stichtte congregaties, godsdienstige bonden en kerkkoren. Hij wilde "zedelijke heropbeuring door het bewaren en doen herleven van de Vlaamsche landaard, het huiselijk leven, het verbroederen onder de Vlamingen, het krachtdadig bestrijden van zedeloosheid en van drankmisbruik en het aantonen van de gevaren der streek". Hij wilde "verstand en kunstgevoel ontwikkelen" door Vlaamse leesboekeringen, lessen, avondscholen, studiekringen, voordrachten, toneelfeesten, liederavonden enzovoort. Zijn programma voor "stoffelijke heropbeuring" omvatte hulpverlening aan Vlamingen die op het gebied van de taal moeilijkheden zouden hebben in hun betrekkingen met de openbare besturen; het voorzag kosteloze rechtskundige hulp, gezamenlijke aankoop, prijsvermindering bij handelaars en het organiseren van vakverenigingen, onderlinge bijstand enzovoort.

Een van de medewerkers was de latere voorzitter van het **Algemeen Christelijk Vakverbond (ACV)**, **August Cool**, die in 't begin van de jaren 1920 secretaris van de Centrale der Vrije Mijnwerkers in Limburg was geworden en zo in contact kwam met de moeilijkheden van de Vlaamse en andere gastarbeiders in Wallonië. Zijn voorzitter, Jaak van Buggenhoudt, zond hem naar Luik, Charleroi, de Voerstreek en de Oostkantons, waar hij vergaderingen hield voor de talrijke Vlaamse arbeiders. Hij werkte er samen met de enkele paters die de zielzorg op zich namen en zorgde ervoor dat er een Vlaamse onderafdeling van zijn vakvereniging aan het werk mocht en dat er Vlaamse vakverenigingspropagandisten kwamen. Cool was ook betrokken bij het blad van de Broederbond en bij de congressen. Na zijn benoeming, in 1923, tot secretaris van het ACV, keerde hij geregeld naar Wallonië terug. "De Vlamingen waren daar toen de buitenlanders van nu," verklaarde hij in 1972. "Zij werden er nog slechter behandeld. De Italianen en de Marokkanen en de vele anderen, zij worden er tenminste in hun eigen taal aangesproken en zoveel mogelijk geholpen. Wij leefden er in de woestijn. Toen heb ik voor altijd geleerd, dat sociale Beweging en Vlaamse beweging één moesten zijn."

Een belangrijk evenement was het derde Algemeen Congres der Vlamingen in het Walenland, op 20 september 1925 te Montignies. Het vond ook bij de Franstaligen een grote weerklank door de indrukwekkende verslagen en statistieken, en ook door het feit dat minister **Aloïs van de Vyvere** de bijeenkomst had bijgewoond. Afgevaardigden van de **christelijke arbeidersbeweging** drukten hun stempel op verscheidene vergaderingen, waar onder meer bleek dat er in Charleroi een gewestelijke organisatie van ongeveer 600 Vlaamse metaalbewerkeren bestond en waar men een resolutie goedkeurde ter handhaving van de achturige werkdag, voor een goede woonpolitiek, Vlaams vakonderwijs in Wallonië en erkenning door de leiders in

Vlaanderen van de reeds bestaande Vlaamse organisaties in Wallonië. Cool sprak er over vakbondswerk: "Gij zijt met duizenden hier in 't Walenland, gij zijt een macht, wanneer gij u organiseert." Ook zijn broer, pater Anicetus Cool, bestuurder van de maatschappelijke werken in Limburg, werkte mee. Na een uiteenzetting over een bloeiende Vlaamse avondschoon in Montignies door Em. Lambeets werd in een bespreking gewezen op de bespottelijke wijze waarop men in bepaalde Waalse scholen Nederlands onderwees en men drong aan op verscherping van de schoolinspectie. Minister Van de Vyvere, die door de talrijke deelnemers geestdriftig werd verwelkomd, vergeleek de emigranten met de Ieren en spoorde hen aan, zoals dat volk, hun eigen nationaal en religieus karakter te bewaren: "Onze Vlamingen verbergen te veel dat zij Vlaming zijn. Dit mag niet blijven duren. Zij moeten als Vlamingen durven vooruitkomen. De Vlamingen in Wallonië moeten malkaar zoeken. Het hemd is immers nader dan de rok. Zij moeten el-kander liever zien dan den besten vriend. Want zij zijn broeders."

Men kan zich voorstellen dat zulk een verklaring, afgelegd door een lid van de Belgische regering, in die periode van felle strijd ophef maakte en polemiek uitlokte. In Frans-Belgische bladen werd het de minister kwalijk genomen, dat hij de bijeenkomst met zijn tegenwoordigheid had vereerd en dat hij zijn belangstelling voor de Vlaamse arbeiders in Wallonië had laten blijken. *De Standaard* citeerde op 26 september 1925 de *Etoile Belge*: "Tot-nu-toe deelden de Vlamingen, naar onze streek gekomen om werk te zoeken, ons leven, zij vestigden zich bij ons, vermengden zich met ons in die mate, dat zij van 't tweede geslacht af waren 'gewalloni-seerd'... Voortaan legt men zich erop toe, de openbaring van dat natuurlijk verschijnsel te verhinderen. Men wil, dat de Vlamingen hunne taal blijven spreken; men wil, dat ze weigeren, Fransch te leeren; en daar degene, die aan onze Waalsche nijverheid hun dagelijksch brood komen vragen, in vrij groten getale zijn, zal men in hun naam Vlaamsche scholen, Vlaamsche rechters, Vlaamsche beambten eischen; kortom: men zal streven naar de algeheele 'bilinguïsatie' (vertweetaliging) van 't Waalsche land. De wetten zullen een handje helpen en zoo worden de Walen weldra uit de openbare ambten geweerd. En tezelfdertijd zal men komen tot de algeheele 'neerlandisatie' van het Waalsche land, het Fransch zal worden gebannen, en dan duurt het niet lang meer, of onze schoone taal is niet anders meer dan een 'bijtaal' in ons land." *De Standaard* liet bij deze rampspoedige voorspelling opmerken: "Hier wordt dus zonder veel omhaal bevestigd, dat de Vlamingen in het Walenland één recht hebben: zich te laten opslorpen door de gemeenschap, die hun wel een korst brood wil geven voor hun werk." De Vlaamse katholieke krant hoopte dat de vergelij-

king tussen het geboortecijfer van Vlaanderen en dat van Wallonië, tussen de emigratie van de Vlaamse werkkrachten en het grote tekort aan handen in Wallonië, de Walen tot inkeer zou brengen.

Overigens werd in de polemiek veel aandacht besteed aan het verwijt dat de Waalse geestelijken zich onvoldoende voor de immigranten hadden ingespannen, dat ze aldus, net als de Waalse katholieke pers met haar "misdadig gestook" tegen de Vlamingen en tegen de christelijke werkliedenbeweging, veel immigranten naar de socialisten en de afvalligheid hadden gedreven. De jezuïet Lemaire, die het belang van de immigratie erkende, pleitte voor de Kerk die volgens hem meer haar best had gedaan dan men wilde toegeven.

Toen een paar maanden daarna het boek van pater Lekeux over diens zuster werd besproken, ging *De Standaard* in op de suggestie van Maria Belpaire, dat *Maggy* een waardige patrones voor "ons verstoten Vlaamsche volk" en voor de Vlaams-Waalse toenadering zou zijn. De krant was vol lof voor de offerzin van het Luikse meisje, maar voegde er heel typerend bij: "Zeker heeft zij het vraagstuk van de inwijking der Vlamingen in Wallonië geen ogenblik 'als vraagstuk' beschouwd; evenmin ging haar aandacht naar de sociale en de economische zijde van de ellende, de onwetendheid en de goddeloosheid die zij rond zich opengespreid zag." Zo kwam de situatie van de Vlamingen in Wallonië scherper dan ooit in het brandpunt van de belangstelling. Montignies was als het ware de hoofdstad van de inwijkelingen geworden en in Vlaanderen groeide het besef dat men zelf meer hulp moest gaan bieden. In Brugge werkte een centrum dat de zielzorgers vanuit het 'moederland' wilde helpen door hun werk via voordrachten bekend te maken en door geld in te zamelen.

De publieke opinie begon de activiteiten met meer aandacht te volgen, sommigen ook deden dat met meer wantrouwen. De Conseil Général de **Concentration wallonne**, een wallingantische organisatie, stelde in 1932 een onderzoek in naar de activiteiten van de Broederbond en verklaarde een zeventigtal 'cellen' over geheel het Waalse land te hebben geteld, kringen die volgens deze Conseil niets anders waren dan "Vlaamse nesten met duidelijke imperialistische tendensen..."

Ondertussen waren de politieke verhoudingen in Vlaanderen meer gespannen geraakt. De flamingantische strijd verscherpte, in 1928 had de ophefmakende **Bormsverkiezing** plaats en de tijd voor nieuwe taalwetten werd rijp. België naderde een keerpunt.

Jules Destrée en de "Vlaamsche Eilanden"

De statistieken van het **Werk der Vlamingen** hadden ook indruk gemaakt bij mensen als de Waalse regionalist Jules Destrée, die ernstig rekening gin-

gen houden met het mogelijke ontstaan van "Vlaamsche eilanden". Destrée wilde deze ilots in Wallonië vermijden en moest dus het Nederlands onderwijs aan de kinderen van de immigranten en de algemene tweetaligheid van België sterker dan ooit afwijzen. Om dat standpunt te laten overwinnen was hij ten slotte bereid, de Waalse solidariteit met de Franstalige minderheden in Vlaanderen te verbreken en de vernederlandsing van het onderwijs in het noorden van het land te steunen.

De atmosfeer en de argumenten van de discussie rondom dit alles kan men terugvinden in een debat in de Kamer vrijdag 3 juni 1932. De liberalen hadden zich opgeworpen als de laatste verdedigers van 'de vrijheid van het gezinshoofd' bij het kiezen van de onderwijstaal, wat in de praktijk neerkwam op het steunen van Franse scholen in Vlaanderen. Daarop antwoordde de socialistische wallingant J. Mathieu, dat de voorkeur van het gezinshoofd moest "buigen voor de rechten van de regio", omdat men de misbruiken van de liberale theorie in Vlaanderen had gezien: "Wij hebben ons bekeerd tot de gedachte dat de taal-eilanden in Vlaanderen niet meer mogen aangemoedigd worden, omdat deze taal-eilan-

EERSTE JAARGANG NUMMER 25 Prijs: 30 Centiems. ZONDAG 21 JULI 1918.

Abonnementen: Een jaar, 5.00 fr. — 2de maand, 2.50 fr. — Drie maand, 1.25 fr.

UILENSPIEGEL

VAN LEUVEN

BEHEER EN OPSTELRAAD: 41 CAPUCIENENVOER, LEUVEN.

Een medewerker is vereist noodig voor afspiegelen.

UIT VROEGER DAGEN

DEPART POUR BRUXELLES.

DEPART POUR CHARLEROI-MONS-PARIS.

Freemdelingen kwamen hier de beste plaatsen nemen, speelden hier den baas, en misprezen daaren-
ven ons Vlaamsche volk.

Onze eigene Vlaamsche wroeters moesten naar de
koolmijnen in Wallonië, naar de beetenvelden van Frank-
rijk om er het vuilste en slafelijkste werk te verrichten.

ARM VLAANDEREN!!

Het activistische blad Uilenspiegel uit Leuven klaagt sociaal onrecht tussen het Arme Vlaanderen en het rijke industriële Wallonië aan (21 juli 1918). Vanaf het midden van de 19de eeuw trokken tienduizenden werkloze arbeiders en kleine boeren uit Vlaanderen naar de Waalse industriesteden op zoek naar werk. (AMSAB)

den eerder sociale eilanden blijken te zijn. Wij kunnen niet aanvaarden dat mensen, levend in het hart van een land, en vooral levende van dat land, de taal van het volk waarin en waarvan zij leven mogen negeren." Nu paste Mathieu dit principe ook op Wallonië toe, waar hij naar zijn zeggen overigens nog nooit klachten had gehoord over de wijze waarop het primair onderwijs aan de kinderen van de Vlaamse inwijkelingen werd gegeven. "De Waalse gemeentelijke overheden hadden altijd hun plicht gedaan" en hij wees daarom dwangmaatregelen af die tot faciliteiten voor de immigranten hadden kunnen leiden...

Het Vlaams-nationalistische Kamerlid Staf de Clercq bestreed de door Camille Huysmans ontworpen **transmutatieklassen**, dat wil zeggen de klassen die bestemd zijn om kinderen geleidelijk van het ene taalstelsel naar het andere over te hevelen. Hij betoogde dat deze klassen ongetwijfeld alleen in Vlaanderen tot stand zouden komen. Het katholieke Kamerlid Leo Vindevogel meende, dat de klassen in werkelijkheid de vroegere Franse leerjaren zouden blijven en dat men in Wallonië geen "recuperatieklassen" nodig heeft gehad, gewoon omdat men daar stond voor kinderen van werklieden, terwijl de Franstaligen in Vlaanderen meer tot de goede stand behoorden.

Er ontstond een discussie met Huysmans, de Vlaamse socialist die het **Compromis des Belges** met zijn Waalse partijgenoten had voorbereid. Huysmans zei dat de transmutatieklassen in Vlaanderen inderdaad méér nodig waren, omdat de Franstaligen er een "gecultiveerde minderheid" uitmaakten en de Vlaamse arbeiders in Wallonië geen beschaving en cultuur te verdedigen hadden. Dit leverde hem vanwege de Vlaams-nationalisten het verwijt op, dat hij de bourgeoisie van Vlaanderen verdedigde.

Belangrijk was de verklaring van Destrée. Een wetsvoorstel voorzag dat een bepaalde taalcursus verplicht zou worden, zodra een aantal gezinshoofden met samen minstens 25 kinderen daarom zou vragen. De Waalse arbeiders hadden volgens hem een afkeer van zo'n verplichting. De tegenwerping van sommigen, dat een dergelijke bepaling eigenlijk niets betekende omdat er geen sancties voorzien waren, beantwoordde hij met de vraag, waarom de Vlamingen er dan zo op stonden. Zat er misschien iets meer achter? Hij vond van wel. Hij dacht dat men inderdaad op 'Vlaamse eilanden' in Wallonië hoopte. Maar: *S'il y a une chose à laquelle la Wallonie tient par-dessus tout, c'est que la Wallonie tient à son intégrité linguistique. Elle vous a accordé ce qui aurait put être contesté, peut-être, l'unité linguistique de la Flandre (...). Vous avez réclamé cette unité, nous vous l'accordons, mais à condition d'avoir l'unité linguistique chez nous. Donnant, donnant.* Destrée zei, dat men veel goede wil had getoond om de Vlaamse eisen te begrijpen en te steunen, maar dan op voorwaarde dat

er chez nous geen verplichte tweetaligheid zou worden ingevoerd. Or, sur ce point-là nous sommes bien inquiets. Wallonië was ongerust en er waren ernstige redenen, hoewel vele Waalse collega's het belang daarvan niet schenen te beseffen: "Weten zij inderdaad dat men tegenwoordig in Charleroi een Vlaamse krant verspreidt 'Voor de Vlamingen in Walenland', dat wil zeggen dat men zich inspant om de taal en het Vlaamse gevoel van de Vlamingen in Wallonië ongeschonden te bewaren?" Destrée wilde "bepaalde respectabele kanten" van die ambitie begrijpen, zei hij, maar ze ging natuurlijk in tegen wat de Kamer wilde: "Terwijl wij hier vrede trachten te bekomen door de taaleenheid van de gewesten, spannen die propagandisten zich in om in Wallonië Vlaamse eilanden, Vlaamse cellen te bewaren." Bij die propagandisten noemde hij *les petits vicaires rabiques*, de kleine rabiante onderpastoors. Hij wilde de Vlamingen niet verwijten een blad uit te geven, hij wilde erop wijzen, dat er een beweging leefde die hij niet met politieke beschouwingen wenste te bezwaren, "hoewel het mogelijk is dat zij terwille van zulke beschouwingen door rechts wordt gesteund". Destrée beschouwde elke groepsvorming als gevaarlijk. Want na de nood aan onderwijs, zou de religieuze nood komen, en daarna de economische, en geleidelijk zou men burgers kweken die men niet meer in het regionale leven zou kunnen opnemen: "Ik ben bang dat op een bepaald ogenblik de Vlamingen, die in Wallonië als broers werden onthaald, gegroepeerd en georganiseerd zouden zijn en dat zij de autoriteiten zouden vragen, hun taal te spreken. U zult zeggen dat dit thans geen groot belang heeft, maar het is een mijlpaal en de toekomst maakt mij bezorgd. U en degenen die u voortduwen, u denkt eraan Brussel te veroveren, en daarna Wallonië." Destrée besloot: "Indien u de olijftak niet aanvaardt, die ik u toereik, vreest dan de oorlog!"

Een paar dagen voordien, op 1 juni 1932, had de Waalse socialist L. Pièrard verklaard dat men door het verlenen van "prerogatieven" aan de ouders – met name de mogelijkheid om een cursus tweede taal te vragen – de taalkwestie kunstmatig in Wallonië zou invoeren. Want men zou een zeer gevaarlijk wapen leggen in "de handen van bepaalde klerikale en Vlaamse gezinshoofden, in de handen van die kleine onderpastoors en agenten van de Boerenbond, die wij in Waals-Brabant, in de streek van Charleroi en elders wel kennen..."

De jaren 1930 en de Tweede Wereldoorlog

De wetten van 1932 legden de basis voor de culturele wederopleving van Vlaanderen en voor de culturele autonomie binnen een afgebakend gebied. Later heeft men kunnen voortbouwen op deze wetten, waarvoor de Vlamingen in Wallonië een deel van de prijs moesten betalen. Ook de Franstaligen in Vlaanderen werden zogenaamd "aan hun lot

overgelaten", maar het feit dat ze voornamelijk tot de bovenlaag behoorden, maakte het hun mogelijk zich langer en beter te handhaven.

Nu de verplichte **tweetaligheid** onder Waalse druk was afgewezen, was het duidelijk dat een actie voor culturele hulp aan de emigranten moeilijker zou worden dan ooit. De droom van eigen Nederlands onderwijs zou men officieel moeten afzweren en taalfaciliteiten voor Vlaamse inwijkelingen behoorden tot het rijk der verbeelding. Duidelijk is ook dat de politieke agitatie van de laatste jaren de atmosfeer had vertroebeld. Goede wil ontmoetten de ingeweken Vlamingen weinig. Het beste wat zij in hun nieuwe landstreek konden verwachten, was onverschilligheid. De ontwikkeling van de nationale verhoudingen en van de geestesstromingen in de jaren 1930, met op de achtergrond de groeiende dreiging van de Tweede Wereldoorlog, zullen ook wel invloed hebben uitgeoefend. In Vlaanderen zelf bleef een hardnekkige strijd nodig, wat tot gevolg had dat men zich buiten wat toespraken en geschriften in de praktijk niet al te zeer om de emigranten kon bekommeren.

De organisaties en de zielzorgers voor de Vlamingen in Wallonië zouden worden teruggedrongen tot een sociale en religieuze taak bij een groep die onvermijdelijk en snel door de assimilatie werd aangetast. Ze zouden zich steeds meer moeten richten tot de ouderen en tot de pas aangekomenen, want de jeugd verfranst snel en ontsnapte meer en meer aan hun invloed.

Hoe de toestand in de jaren 1930 door Vlaamsgezinden in het algemeen en vooral door de meestal katholieke nationalistenvan Vlaanderen zelf werd ervaren, kan men aanvoelen bij de lectuur van de roman *Lotsverbonden*, een werk van Jan van Marlingen, schuilnaam van Daan Inghelram. De auteur was een van die Vlaamse regenten in de Germaanse taal die toentertijd naar Wallonië werden gezonden om er Nederlands, Duits en Engels te onderwijzen aan rijksmiddelbare scholen, omdat er in die talen vrijwel geen Waalse gediplomeerden waren. Van Marlingen begon zijn verhaal te schrijven in 1934 en hij publiceerde het bij het **Davidfonds**, als nr. 2 van de jaarreeks 1943, zodat het een ruime verspreiding kreeg. Het is de eenvoudige historie van een jonge flamingant die als leraar in Wallonië kennismaakt met een Franstalig meisje en die zich moet verzetten tegen de vrees van zijn familie (en van hemzelf) dat hij "voor Vlaanderen" verloren zal gaan. Hij overwint dat verzet, maar merkt na enige tijd dat de vrees werkelijkheid zal worden.

Het denkbeeld dat een Vlaamse kolonisatie toch mogelijk zou zijn, bleef ondertussen bij sommigen leven en werd zeker beïnvloed door de groeiende "nieuwe orde"-gedachte.

Toen **Joris van Severen** zijn "Dietse volksstaat" verkondigde, met de Walen erbij, keken velen daarvan op, maar hij zei: "De Walen zullen doen

wat ze in hun belang achten. Indien zij voor de afscheiding willen ijveren, dan zijn zij de separatisten. Maar waarschijnlijk zullen ze door de Mogendheden gedwongen worden bij ons te blijven. Dat is geen ramp. In Wallonië leven tienduizender Vlamingen. Die kunnen wij door een verstandige politiek Vlaamsch houden en zodoende is Wallonië geen zuiver Waalsch gewest" (citaat in Luc Delafortrie: *Joris van Severen en de Nederlanden*, 1963).

Staf de Clercq, leider van het Vlaamsch Nationaal Verbond (VNV) liet zich meer door de Duitse nationaal-socialistische idee van 'levensruimte' inspireren. In juni 1940, kort na de Duitse inval, stelde hij een memorandum op waarin hij de krachtlijnen van zijn politiek tekende en daarbij dacht aan verschillende mogelijkheden voor Wallonië: onder meer een volksverhuizing van de Walen naar Frankrijk of een kolonisatie door Vlaanderen. Historicus Eero de Wever beschrijft in zijn boek *Greep naar de Macht* (1994) hoe dit memorandum toen niet naar buiten kon komen, maar hoe de idee bij de VNV-leider bleef leven. In het begin van 1941 lieten De Clercq en enkele mensen uit zijn omgeving een ander memorandum naar Berlijn zenden waarin onder meer werd gesuggereerd, Wallonië als expansiegebied aan Vlaanderen toe te wijzen. In "de Waalse ruimte" was volgens dit document één op drie bewoners van Vlaamse afkomst. Deze "enclave in de Germaanse flank" moest verdwijnen door de vervlaamsing van de "Waalse Vlamingen" en de overplanting van de "etnische Walen" naar Frankrijk.. Op 23 februari 1941 hield De Clercq in Tielt een rede over "het probleem onzer levensruimte". Ter-

Het lokaal van de Vlaamse Katholieke Volkskring van Luik, ingericht in 1930. Op dat moment leefden er ongeveer 70.000 Vlamingen in Luik.

wijl "het kinderrijke Vlaanderen" met emigratie werd geconfronteerd, zag men "hoe Wallonië afsterft" en hoe in Noord-Frankrijk "ganse gewesten braak liggen, die door ons volk zouden kunnen bezet worden". De Vlaming die naar Wallonië uitweek, moest het recht behouden "op volledige erkenning van zijn Vlaamse aard, door eigen scholen en eigen cultureel leven". Anderdeels bleek uit verklaringen bij de stichting van de **Eenheidsbeweging** in mei 1941 een bereidheid tot erkenning van Wallonië als een aparte staat en Rex als de eenheidsorganisatie van de Walen, waarmee men zou kunnen "samenwerken voor zoveel zulks in het belang der beide volksgemeenschappen wenselijk is". Deze dubbelzinnigheid zou blijven duren tot Hendrik Elias de VNV-leider opvolgde.

In 1941 publiceerde Jan Brans, hoofdredacteur van het VNV-dagblad *Volk en Staat*, een boek over *Bevolking en Levensruimte der Nederlanden*. Na een overzicht van demografische gegevens heeft hij het daarin over de "Dietsche nood aan levensruimte". Vlaanderen en Nederland hebben een dichte bevolking en er is geen plaats voor meer, zo betoogde hij. Duizenden boerenzoons wachten vruchteloos op een eigen hoeve. Er zijn veel kinderen, maar die vormen de rijkdom van het volk. De oplossing was volgens Brans te vinden in omliggende streken, waar weinig kinderen waren en een door ontvolking groeiende ruimte. Grenzen moeten beweeglijk zijn. Reeds geruime tijd wijken Vlamingen uit naar Waalse en naar Franse landbouwgebieden en industriestreken, waar ze snel worden verfranst. Brans liet zich daarbij inspireren door de volksverhuizing in Polen, waar de Duitsers gebieden deden ontruimen om er "volksgenoten" te vestigen. De auteur meende dat er bij ons ook een "volksverschuiving" kon plaatsvinden. Hij wou H. van Bijleveld niet volgen, die in zijn boek *Nederland in Frankrijk* betoogde "dat Dietschland gaat van den Dollard tot de Othie". Voor Brans vormden Wallonië en Frankrijk tot aan de Somme de aangewezen "levensruimtegebieden voor de Nederlanden". Hij stelde: "Wie Vlaming is en in Noord-Frankrijk of Wallonië woont, blijft er. Ook die eerlijk met ons wil samenwerken, kan blijven. De overigen kunnen een nieuwe woonstede vinden in de ontvolkte Fransche departementen", waar ze niet zo ver van huis en in een gelijksoortig klimaat "een goede en rustige heimat" zouden krijgen. Aan de andere kant zou men ervoor kunnen zorgen, dat de verdere immigratie van Romanen en Slaven wordt verhinderd en kan men "onze volksgenoten eigen scholen en eigen gezelschapsleven geven". In elk geval mag er volgens Brans "geen druppel Germaansch bloed (...) nog ontaarden door een vreemde beschaving...".

Reimond Tollenaere, de propagandaleider van het VNV die dicht bij De Clercq stond, sprak en publiceerde (onder meer in *Volk en Staat* van 29 juni 1941) in dezelfde geest. Wallonië moest de expansie-

ruimte voor "het Dietse volk" worden. "Los van de Walen, niet los van Wallonië" was zijn leuze terzake.

Voegen we hieraan toe, dat op het einde van de jaren 1930 en het begin van de Tweede Wereldoorlog in Dietse kringen in Nederland zich ook een discussie ontwikkelde over de vraag, of de groei van de bevolking en het gebrek aan landbouwgronden voor boerenzoons niet moest leiden tot emigratie naar Wallonië en Noord-West-Frankrijk, zo nodig met uitdrijving van de Franssprekende bevolking aldaar. Zie diverse artikelen pro en contra in de *Dietsche Gedachte* (1938-1941).

Op initiatief van uitgewekenen ontstond in de Tweede Wereldoorlog een Afdeling Walenland van het VNV, een afdeling die naar verluidt niet zo belangrijk is geweest. Hendrik Elias, die op 23 oktober 1942 leider van het VNV werd, distantieerde zich echter spoedig van een mogelijk imperialisme in de geest van zijn voorganger. De achtergrond van die houding wordt toegelicht door Frans van der Elst in zijn studie 'Elias leider van het V.N.V.', in *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog* (3 oktober 1974). In het licht van zijn opvatting dat de Belgische staat moest behouden blijven als waarborg tegen de plannen van de nazi's om Vlaanderen te annexeren, verklaarde Elias in december 1942 op een kaderdag voor Wallonië, dat de Afdeling Walenland haar actie moest beperken tot de Vlamingen die tijdelijk in Wallonië verbleven. Enkele maanden later, op 14 maart 1943, hield Elias in Brussel een grote redevoering waarin hij onder meer zijn mening over Wallonië gaf. Volgens *Volk en Staat* van 16 maart 1943 verklaarde hij daar te willen opruimen "met een paar stellingen, die kunnen aanleiding geven tot misverstand". Elias zegde: "Ik beschouw Wallonië niet als het natuurlijk immigratiegebied van het Vlaamsche volk. De bevolking in Wallonië is groot genoeg en het zijn maar toevallige economische omstandigheden van de 19de eeuw, die tienduizenden Vlamingen naar Wallonië hebben gebracht. Ik beschouw ook Wallonië niet als een kolonisatiegebied voor Vlaanderen, omdat koloniseren betekent verdrukking en uitbuiting." De VNV-leider voegde daar evenwel aan toe, dat er "tienduizenden en nog tienduizenden Vlamingen leven in Wallonië" en: "Wij willen niet dat in de toekomst deze Vlamingen nog voor ons zouden verloren gaan." (Het concept van etnische eilanden moest dus volgens Elias bewaard blijven.)

Bruno de Weaver ziet deze uitspraken van Elias in het licht van de door Léon Degrelle in januari 1943 verkondigde theorie, dat Walen... geromaniseerde Germanen waren, Franssprekende Germanen die als dusdanig hun plaats in het Germaanse Rijk opeisten! De geschiedenis heeft met deze theorie korte metten gemaakt. Even vlug is de kolonisatie-idee weggestorven, die nog minder aanhangers had. In de herinnering van Wallonië bleven er wel

sporen van achter. Zij voedden het oude wantrouwen tegen de "Vlaamse eilanden" en tegen de bedoelingen van hen die iets voor de Vlaamse inwijkelingen wilden doen.

Na de Tweede Wereldoorlog

Na de Tweede Wereldoorlog hernam de Vlaamse arbeidsuitwijking naar Wallonië zowel als naar Frankrijk. Het duurde wel enige tijd eer daar opnieuw de aandacht werd op gevestigd.

In 1952 publiceerde Jerome Verhaeghe een belangwekkende reportage in *De Vlaamse Linie*, het weekblad van de jezuïeten in Brussel, waarin hij constateerde dat zich in feite slechts enkele paters met de uitgeweken Vlamingen bezighielden. Tussen de verschillende emigrantencentra was er vrijwel geen verband meer en men kon niet meer van een echte organisatie spreken. Het leitmotiv van de activiteiten was overal: "De uitwijkelingen Vlaams houden om ze christelijk te houden". Met de jaren kwamen er minder en minder mensen naar de bijeenkomsten, een achteruitgang die reeds voor de oorlog was begonnen. Een der oorzaken was, dat vroeger talrijke arbeiders voor verscheidene weken in de industriecentra bleven, terwijl ze nu dankzij de goedkopere treinreizen meer geregeld en zelfs dagelijks naar huis konden terugkeren. De kinderen van de emigranten werden haast niet bereikt door een activiteit die verouderde middelen moest gebruiken. "Het is pijnlijk voor hen die dapper werken, te moeten vaststellen hoe hun arbeid meestal geen of slechts zure vruchten draagt." Verhaeghe meende dat er bij het overgrote deel zeker geen imperialistische tendensen leefden, zelfs gewoon Vlaams bewustzijn ontbrak bijna volledig. "Wijzelf geloven niet in de wenselijkheid en de waarde van dit 'imperialisme'" schreef de redacteur van het rechtse Vlaamsgezinde blad. "Wanneer wij de culturele integriteit van Vlaanderen verdedigen en willen bekomen, dan moeten wij dezelfde culturele integriteit voor Wallonië aanvaarden. Wij moeten er ons bij neerleggen dat de kinderen en de kleinkinderen van onze Vlaamse uitwijkelingen op de duur Walen worden. Net zoals de kinderen van onze uitwijkelingen naar de States Amerikanen zijn geworden. (...) Voor ons Vlamingen in Vlaanderen is het van belang dat de kinderen die wij afstaan een diepe eerbied behouden voor het volk waarvan zij afstammen, zodat tenslotte door hun toedoen ook bij vele Walen een andere mening over de Vlamingen gangbaar worde." Verhaeghe legde er verder de nadruk op, dat het Vlaamse volk het recht heeft van "de staat, die zijn belangen verdedigen moet, te eisen dat in het onderwijs (geschiedenis bijvoorbeeld) dat aan de Waalse jeugd gegeven wordt, de eerbied voor het andere volksgedeelte aangeleerd zou worden. Dit is thans niet geval."

De reportage lokte reacties uit, waaruit bleek dat verscheidene Vlaamse priesters buiten de traditio-

nele organisaties om iets probeerden te doen. "Het bestaande Werk der Vlamingen zou moeten herdacht worden", zo schreef een kapelaan uit Luik. "Dit zal gebeuren, zo men ons de tijd laat en men ons niet keldert, onder andere door te veel publiciteitsartikelen in dagbladen en tijdschriften." Een veelbetekenende opmerking in verband met de heersende Waalse mentaliteit, waarin het vroegere wantrouwen door de nasleep van de oorlog nog was verscherpt.

Een pater wees op de schuld van de plaatselijke geestelijkheid die de Nederlandse taal niet machtig was: het altijd terugkerende verwijt.

In een conclusie sprak Verhaeghe over de onvermijdelijke **staats hervorming** die "over afzienbare tijd" zou komen en waarin zowel Walen in Vlaanderen als Vlamingen in Wallonië zich aan de culturele integriteit van beide landsgedeelten zouden moeten aanpassen. "Het staatsbestuur – of het al dan niet unitair blijft – zal er moeten voor waken dat de aanpassing volgens sociaal en paedagogisch verantwoorde voorwaarden verloopt. Dit zou meebrengen dat het Belgisch staatsgezag niet langer zijn plicht zou kunnen verzuimen en zich zou dienen te bekommeren om de noden van onze Vlaamse uitwijkelingen in Wallonië, ervoor zorgen dat een gezond Vlaams bewustzijn bij hen bevorderd wordt."

In *De Vlaamse Linie* werden aldus duidelijk de principes geformuleerd die bij de latere activiteiten zouden worden gevolgd en die met name het optreden van de organisatie Band hebben geïnspireerd.

De actie voor 'werk in eigen streek'

Na de Tweede Wereldoorlog kwam het probleem van de dagelijkse en wekelijkse werkforensen naar Franssprekende gebieden en van de tijdelijke of definitieve emigratie naar Wallonië (en ook Frankrijk) volop in de aandacht, toen de strijd tegen de vooral in Vlaanderen sinds 1948 heersende werkloosheid moest worden aangepakt.

In 1954 kwam een socialistisch-liberale regering onder leiding van Achille van Acker aan het bewind. Toen het gebrek aan arbeidsmogelijkheden ter sprake kwam, verwekte de eerste minister enige opschudding met zijn uitspraak: "Men kan toch vanuit Vlaanderen de reis ondernemen naar de industriële centra!" Van Acker wilde dus de mobiliteit van de arbeidskrachten bevorderen. Als antwoord publiceerde *De Standaard* een (door ondergetekende geschreven) zeer uitgebreide reportagereeks waarin de levensomstandigheden van de zogenaamde 'mobielen' en de emigranten in schrille kleuren werden getekend. Het aantal Vlaamse arbeiders in de Waalse kolenmijnen werd toen geschat op 20.000, terwijl de landbouwseizoenarbeiders een even groot aantal bereikten. In de streek van Charleroi waren een 6 à 8000 Vlamingen tewerkgesteld bij de *travaux*, de grote

De werkloosheid opgelost

Aziel Van Acker: Kijk die gelukzakken kunnen weeral vroeg aan 't werk, dank mijn vernuftige mobiliteit.

Spotprent in De Volksunie van januari 1955. Op dat moment pendelden 100.000 Vlaamse arbeiders naar Wallonië. De slogan "Werk in eigen streek" werd na 1955 een belangrijk strijdpunt van de V.B. (ADV.N)

werken aan kanalen, wegen enzovoort. In Luik werkten ongeveer 12.000 Limburgers. De *Standaard* meende dat er in het totaal in 1954 ongeveer 100.000 Vlaamse 'mobiele arbeiders' in Wallonië werkzaam waren. Velen moesten elke dag verscheidene uren per trein of bus afleggen om hun arbeidsplaats te bereiken. Anderen logeerden in erbarmelijke omstandigheden in huizen of barakken. Van taalfaciliteiten was er voor hen nergens sprake. De *Standaard* voerde een campagne rondom dit probleem en dit was het sein voor een actie door een aantal Vlaamse cultuurverenigingen en de IJzerbedevaart, die in resoluties, in bladen en op manifestaties betoogden dat het ging om een structurele werkloosheid en dat Vlaanderen recht had op een eigen industrie voor zijn vele arbeidskrachten. De slagzin "Werk in eigen streek" werd een van de meest gehoorde in de toenmalige V.B. Zijn weerklank groeide naargelang het probleem van de zogenaamde marginale mijnen naar voren kwam, de kolenmijnen die in nood verkeerden en die door ruime staatssubsidie in bedrijf werden gehouden. Vlaamsgezinden argumenteerden, dat dit geld van de gehele Belgische gemeenschap beter in renderende nieuwe industrieën kon worden belegd, industrieën die de arbeidskrachten in hun eigen streek zouden opvangen. De zaak werd in 1956 nog scherper gesteld na een ramp in de oude mijn Bois du Casier te Marcinelle, bij Charleroi, die talrijke slachtoffers eiste, onder wie een aantal Vlaamse

forensen. De ramp verhoogde de belangstelling voor het vraagstuk van de arbeidsemigranten ten zeerste. Kenschetschend voor de atmosfeer was dat het Katholiek Vlaams Hoogstudentenverbond (KVHV)-Leuven een grote manifestatie hield en in het academiejaar 1956-1957 een Walenwerking organiseerde, bedoeld om Vlaamse ontspanningsavonden te organiseren in centra als Luik, Doornik, Heppignies.

Frans van Mechelen, een der actiefste publicisten over deze problematiek, ontleedde ze in 1957 in het boek *De ontwikkeling van de volkskracht in Vlaanderen*. Hij telde ongeveer 225.000 werkforensen naar Franssprekende gebieden: 100.000 arbeiders en beambten naar Brussel, 50.000 arbeiders naar "het overgeïndustrialiseerde gebied van Samber en Maas", 60.000 grensarbeiders in Frankrijk, enkele tienduizenden seizoenarbeiders in Frankrijk en Wallonië.

Het grote keerpunt zou komen in 1959, toen door de regering-Gaston Eyskens de zogenaamde expansiewetten en economische testgebieden gecreëerd werden. Terwijl de mijnstreken aan reconversie toe waren, versnelde de reeds aanwezige trend tot industrialisering van Vlaanderen. In de jaren 1960 zou het aantal forensen naar Wallonië normale proporties gaan aannemen en het grootste deel van de seizoenarbeiders (Fransmannen) verdween. Het Vlaamse emigratieoverschot van ongeveer 4000 eenheden per jaar, ten voordele van Wallonië, in de jaren 1950, was in de jaren 1960 eveneens verdwenen.

De Boerenemigratie

Wij moeten hier nog een ander aspect van de naoorlogse problematiek signaleren: de emigratie van de boeren.

Hoeveel er zich onder de emigranten bevonden, kan men niet met zekerheid zeggen. Reeds in 1903 stipte Omer Wattez aan, dat vrijwel alle vrijkomende hoeven in de streek van Doornik door Vlaamse landbouwers werden overgenomen. Later trok men ook verder Wallonië binnen. Uit de Oost- en West-Vlaamse grensgebieden zijn er altijd wel af en toe boeren naar het naburige Waalse land gegaan. Ze legden er gemakkelijk contacten, bijvoorbeeld in de veehandel, en merkten hoe de Waalse landvlucht hun nieuwe mogelijkheden bood. De Eerste Wereldoorlog gaf de emigratie een ander karakter. De Duitse opmars in 1914 dreef vele boeren, vooral West-Vlamingen, naar Frankrijk, waar ze zich op verlaten boerderijen trachtten te vestigen. Na de wapenstilstand lokte hun ervaring anderen aan. De grootste golf trok tussen 1920 en 1930 de Franse grens over.

Geleidelijk begon men zich meer naar Wallonië te wenden, omdat het dichterbij huis was en omdat de kansen in Frankrijk kleiner werden. Toen kwam de Tweede Wereldoorlog, die talrijke jonge boeren

verplichtte in eigen streek te blijven waar ze vruchteloos naar een eigen hoeve zochten. In november 1943 richtte men in de schoot van de Boerenjeugdbond (BJB) en het Mannenverbond voor Katholieke Actie een organisatie op die Famac (Familiale Actie) werd genoemd en die de vestigingsproblemen van de jonge boeren na de bevrijding zou moeten helpen oplossen. Mede dankzij Famac, die verkenningswerk verrichtte, begon in 1945 de uittocht van honderden landbouwers naar de vruchtbaarste streken van Henegouwen, maar ook verder: naar Namen, Luik en Luxemburg.

De sociale en morele actie ten voordele van deze boeren werd later overgenomen door de **Boerenbond**, onder de benaming Contact met Vlaamse boerengezinnen in Wallonië. Een bezoldigde kracht van deze bond ging 7 jaar lang op huisbezoek en organiseerde een actie, vooral op gewestelijk vlak, met de daadwerkelijke medewerking van gewestelijke bestuurders. In 1967 werd de verantwoordelijkheid daarvoor overgenomen door de Alliance Agricole Belge, met krachtige medewerking en steun van de Boerenbond.

In 1966 beschikte de verantwoordelijke voor deze actie over 1921 adressen van boerengezinnen die na de Tweede Wereldoorlog naar Wallonië verhuisd waren. Het grootste percentage (65%) was afkomstig uit West- en Oost-Vlaanderen samen. De West-Vlaamse gezinnen waren het sterkst vertegenwoordigd: 42%. Daarop volgden de Oost-Vlamingen met 23%. Uit Limburg kwam 13%, uit Antwerpen 11%, uit Brabant 5%. Er waren ook gezinnen uit Nederland (6%) die zich in Wallonië sterk met de Vlamingen verwant voelden.

De adressen waren als volgt over de provincies verdeeld: 1162 in Henegouwen (de voornaamste landbouwprovincie, die ook het dichtst bij de streken ligt waaruit het grootste aantal boeren afkomstig was), 367 in Namen, 182 in Luik, 113 in Luxemburg, 97 in Brabant. De verantwoordelijken van de Boerenbond waren er evenwel van overtuigd, dat er in alle Waalse provincies nog een veel groter aantal Vlaamse boerengezinnen leefde en werkte. **Joris Sevenants**, voorzitter van **Band**, schatte in 1968 dat er zeker 15.000 Vlaamse boerengezinnen in Wallonië leefden. Anderen gewaagden zelfs van 20.000 gezinnen. We stippen nog aan dat in 1968 een aantal landbouwers, die met het oog op de uitbreiding van het Antwerpse havengebied in de polders op de linker Scheldeoever werden onteigend, zijn toevlucht in Wallonië zocht.

In 1970 stelde Robert Gheysen (Famac) vast, dat jaarlijks nog slechts een twintigtal landbouwers naar Frankrijk emigreerde: de prijzen waren er te sterk gestegen en bovendien verliet de jongere generatie in toenemende mate de landbouw. Dat is ook de reden waarom toen de emigratie naar Wallonië verminderd is, al bleef het aantal daarheen verhuizende boeren wel belangrijker.

De eerste bond van Vlaamse landbouwers in Wallonië na de Tweede Wereldoorlog werd gesticht te Heppignies, een vroeger boerendorp, waar nu vooral industriearbeiders woonden die gingen werken in het nabije Charleroi en die voor het grootste deel van nabije of verre Vlaamse afkomst waren. De Vlaming Van Loon, die sinds 1919 in het Waalse land woonde en daar priester was geworden, werd in 1946 pastoor van dit dorp. Als geestelijke die de zorg had voor Walen zowel als voor Vlamingen en als immigrant met jarenlange ervaring, wist hij de algemene parochiale actie te verbinden met het specifieke apostolaat onder zijn vroegere streekgenoten. Hij stichtte een vereniging zonder winst-oogmerk, die Art et Charité werd genoemd, onder leiding stond van leken en een Franstalige en een Nederlandstalige afdeling kreeg. In een tot zaal omgebouwde oude schuur werd een parochiehuis geïnstalleerd, waarin allerlei activiteiten de boeren geregeld bij elkaar brachten. Weldra bereikte Van Loon verscheidene honderden Vlaamse gezinnen die van ver uit de omtrek naar Heppignies kwamen om er bijvoorbeeld de traditionele Sint-Elooi-viering bij te wonen, voordrachten over hun beroepsbelangen te horen enzovoort. Een andere wijd uitstralende organisatie was de Vlamingenbond van Sint-Gérard, die in juli 1955 werd gesticht door de Vlaming Cyriel Reul, een pater assumptionist die les gaf in de school van zijn orde, gevestigd in de eeuwenoude abdij van het landbouwdorp Sint-Gérard, bij Namen. Deze bond bereikte spoedig 3 tot 400 gezinnen in een streek van 40 à 60 km om het dorp heen.

De boeren, die een hele nieuwe generatie Vlamingen in Wallonië brachten, hadden er af te rekenen met tal van problemen, waar ze ondanks alle goedwillende hulp vaak alleen voor stonden. Zonder een echte pioniersgeest konden ze het niet rooien. Het overnemen van boerderijen lokte geregeld moeilijkheden uit, waarbij de Franskundigen goed uit de ogen moesten kijken. De landbouwmethoden in de andere streek en op bedrijven die meestal veel groter waren dan men thuis gewoon was, eisten een bijzondere aanpassing. De hoge kosten maakten van vele boeren, die zo vlug mogelijk hun schulden wilden afbetalen, echte slaven van de arbeid. Daarbij kwam de vervreemding die ook de minder bewuste Vlamingen trof, toen ze zagen hoe snel hun kinderen verwaalt werden. Niettemin kan men zeggen dat de landbouwers door de aard van hun werk en omgeving, door de aard ook van hun afkomst en karakter, zich langer konden handhaven dan de arbeiders in de steden. Er bleef langer een ondergrond van 'Vlaams gevoelens', al dachten ze er niet aan in de dorpen en streken waar ze een belangrijke minderheid of zelfs de meerderheid vormden, rechten te eisen, zoals de Franstalige groepjes, in Vlaams-Brabant bijvoorbeeld, dat op spectaculaire wijze wel deden.

Teloorgang van oude bonden

De omvang en de diverse aspecten van de boeren-emigratie werden onder meer belicht in een nieuwe uitvoerige reportagereeks die *De Standaard* in 1958 (in het licht van de actie voor de economische expansiewetten) aan de Vlamingen in Wallonië wijdde. Uit deze serie trokken enkele emigranten, onder inspiratie van Joris Sevenants de conclusie, dat het tijd werd een nieuwe impuls te geven aan de actie voor hun lotgenoten. Ze meenden dat de mensen in Wallonië zelf moesten zorgen voor een band tussen de reeds bestaande verenigingen en dat ze initiatieven moesten uitlokken op plaatsen waar nog niets bestond.

De oude bonden, die men als **Werk der Vlamingen** kende, waren inderdaad reeds lang over hun hoogtepunt heen. Volgens Sevenants waren er in 1958, op de ongeveer 55.000 gezinnen, niet meer dan 1500 à 2000 Vlamingen lid van deze bonden. Kenschetsend vinden we de evolutie van het weekblad *De Vlaamse Volksstem*, dat in 1921 door pater Geysen te Montignies was gesticht. De oplage schommelde in de jaren 1920 tussen 5 en 6000 exemplaren. In 1940 werd dit nieuws- en opinieblad voor een populair publiek een kopblad van het in Brussel uitgegeven zogenaamde parochieblad *Het Kruis*, dat het na de oorlog onder de titel *De Vlaamse Volksstem* in 3 edities bleef uitgeven: een voor de streek van Charleroi, een voor Luik en een voor Bergen. In de voor het blad na de oorlog beste periode, tussen 1953 en 1958, haalde het in totaal 1600 exemplaren per week, waarvan Luik en Bergen er elk iets minder dan 300 voor hun rekening namen. Abonnees en teksten werden bezorgd door de franciscanen uit de streek. Begin 1965 sloot *Het Kruis* zich aan bij het grotere *Kerkelijk Leven* (nu *Kerk en Leven*) in Antwerpen en de eigen titel voor de Vlamingen in Wallonië werd nog gebruikt tot 1968.

In Luik kon het Vlaams Werk van de redemptoristen nog bestaan tot 1964, maar de tijd dat er een Vlaamse schoolklas kon leven, was reeds lang voor de oorlog voorbij. Pater Tits, die in 1937 de leiding van het Werk overnam en in 1957 een 'schipperswerk' oprichtte voor Vlaamse schippers die in het Luikse woonden of er tijdelijk aanlegden, moest in 1964 zijn taak wegens ziekte opgeven. De zorg voor de schippers werd toen aan een franciscaan toevertrouwd en het eigenlijke Vlaams Werk, de pionier van de actie voor de emigranten, verdween, een jaar voor het honderd zou worden. Elders, in Luik, in Montignies en Bergen, bleef men op beperkt parochiaal gebied actief. In 1978 staakten de paters kapucijnen in Bergen hun "Vlaamse missie" na de dood van pater Jozef Lanssens, volgens Guido Fonteyn wellicht de laatste beoefenaar van de georganiseerde zielszorg voor Vlaamse arbeiders in Wallonië.

De afdelingen van het **Davidfonds** hielden het niet langer vol. 1958 was het laatste jaar dat het centraal secretariaat in Leuven contact had met de groep

van Luik, die tot de oudste van het hele land behoorde. Het hoogtepunt van deze Luikse afdeling lag in 1929, toen men voor 160 leden een degelijke activiteit kon melden. Tot 1940 was er het normale programma, daarna begon een zeer wisselvallige activiteit. Te Saint-Roch-Ferrières, waar leraren van het daar gevestigde seminarie en van de kweekschool eveneens in 1875 een afdeling stichtten, werkte men, met gemiddeld 20 leden, tot in 1936. In 1910 telde men in de even oude afdeling Namen 20 leden en 3 prestaties; later verdween deze groep, maar hij kwam in januari 1931 opnieuw tot stand met 76 leden; ten slotte werd hij in 1951 ontbonden. De in 1911 gestichte Doornikse kern telde 2 jaar later 42 leden, verdween op een niet gesignaleerd tijdstip, werd in 1931 heropgericht met 16 leden en in 1933 definitief ontbonden. Aubel had sinds mei 1911 een afdeling met 17 leden, die bleef bestaan tot 1924. In Edingen telde men in 1911 bij de oprichting 42 leden, in 1930 waren er bij de heroprichting 112, maar in 1939 verdween ook deze groep. In welk jaar de afdeling Aat (opgericht in 1912) werd ontbonden, is niet bekend, maar het gebeurde in ieder geval voor 1940. In Verviers werd de in 1912 met 12 leden gestichte afdeling in 1933 opgeheven. Bergen kreeg in 1924 een groep van het Davidsfonds met 45 leden; die telde er in 1933 precies 100 en was tot 1939 zeer actief. Ze leefde nog tot 1953. Een belangrijke afdeling was die van Charleroi, opgericht op 19 maart 1925 – het hoogtepunt van de activiteiten te Montignies. In 1928 waren er 200 leden, voor wie 8 conferenties en een Guldensporenherdenking werden gehouden. In 1933 bereikte men 270 leden, daarna begon de achteruitgang. In 1940 waren er nog 111 leden en geleidelijk stierf de actie weg tot de afdeling in 1958 werd ontbonden. En zo gaat het verhaal verder. Afdeling Malmédy-Stavelot: opgericht in 1929 met 43 leden, ontbonden in 1940. Afdeling Tubeke: opgericht in 1930, ontbonden in 1954. Afdeling Eupen: opgericht in 1930, 28 leden in 1932, verscheidene jaren Guldensporenherdenking plus een drietal prestaties, ontbonden in 1952. Afdeling Herstal, begonnen in maart 1930 met 110 leden, ontbonden in 1932. Afdeling Herzeeuw, opgericht in 1930 met 32 leden, opgeheven in 1934. Afdeling Eigenbrakel, begonnen in 1930 met 76 leden, 100 leden in 1932, ontbonden in 1944. Afdeling Carlsbourg, opgericht in 1944, met 54 leden, ontbonden in 1951.

De besturen waren grotendeels uit collegeleraren samengesteld. Dit verklaart voor een deel opgang en ondergang van de afdelingen: de leraren waren meer Vlaamsbewust dan vele andere immigranten, maar hun verblijf was vaak maar tijdelijk en later werd hun taak in de scholen meer door Walen overgenomen. Volgens Guido Fonteyn bestaan er thans (1996) nergens in Wallonië nog Davidsfondsafdelingen of afdelingen van het **Algemeen-Nederlands Verbond**.

Band

De bedoeling van de in 1958 opgerichte sociaal-culturele vereniging **Band** was, buiten de partijpolitiek en neutraal blijvend, contact tot stand te brengen tussen de vroegere verenigingen en instellingen en elders een stimulerende rol te spelen. Daartoe werd ieder jaar een 'congres' gehouden, waar vaak bekende sprekers uit Vlaanderen optraden, gaande van **Marcel Brauns** tot **Frans van Mechelen** en **Maurits Coppieters**. In 1963 werd een jeugdafdeling opgericht en in 1964 hield men in Namen, voor het eerst in Wallonië, een Nederlandstalige boekenbeurs, in samenwerking met de Nederlandse Kultuurkring, vereniging van studenten aan de Facultés Universitaires Notre-Dame de la Paix in Namen (talrijke Vlamingen kwamen traditiegetrouw rechten studeren in deze door jezuïeten geleide Facultés). Over de diverse activiteiten van Band kon men lezen in een maandblad dat dezelfde naam droeg als de vereniging en dat op zijn hoogtepunt, naar eigen zeggen, meer dan 10.000 gezinnen bereikte. Het in populaire toon gestelde blad werd beheerd door een samenwerkende vennootschap, met vennoten in Vlaanderen en Wallonië. Het hoofdbestuur van de vereniging bestond uit twee vertegenwoordigers uit elke Waalse provincie en een afgevaardigde van de jeugd. Vooral de jaarlijkse bijeenkomst vond weerklank in de Vlaamse pers, die met veel goede wil over Band berichtte, terwijl in de Franstalige bladen af en toe nog het oude wantrouwen te merken viel.

In augustus 1965 publiceerde *Band* een *Open Brief aan het Hof van Straatsburg*, die enige indruk heeft gemaakt in de toen aan de gang zijnde polemiek over het Frans onderwijs in Vlaanderen. Een honderdtal Franstaligen in een Vlaamse gemeente had bij het hof geklaagd dat de Belgische wetten hun niet toelieten hun kinderen naar Franse scholen te zenden. *Band* wendde zich toen op zijn beurt tot het hof en maakte een vergelijking met de francofone klagers: "Sedert een eeuw zijn er ongeveer een half miljoen Vlamingen naar Wallonië komen wonen om daar de kost te verdienen. Hebt u soms gehoord dat er vanwege die duizenden familievaarders een protest uitging omdat zij voor hun kinderen geen Vlaams onderwijs konden bekomen?" *Band* vervolgde: "Wij eerbiedigen de Walen, hun rechten en hun zeden; daarom hebben wij nooit voor de kinderen van ons volk die in Wallonië wonen enig Vlaams onderwijs gevraagd. Als het Hof nu zou beslissen aan die enkelen gelijk te geven, dan hebben wij ook het recht Vlaams onderwijs in Wallonië te eisen." De reactie in Vlaanderen werd samengevat door **Manu Ruys**, in een hoofdartikel in *De Standaard* op 24 augustus 1965: "De Belgische staat is zodanig geëvolueerd, dat hij thans steunt op de eentaligheid van Vlaanderen en van Wallonië, en op de tweetaligheid van Brussel. Indien één van deze gegevens gewijzigd wordt, moet onvermijde-

lijk heel de structuur hiervan de weerslag onder- vinden. Indien Vlaanderen opnieuw opengelegd wordt voor een bepaalde vorm van wettelijke tweetaligheid, onder druk van een Europese conventie of om andere redenen, dan zal Wallonië met hetzelfde probleem worden geconfronteerd.”

Zover is het niet gekomen: de Franstalige klagers kregen geen gelijk. Ondertussen signaleerde Ruys een ander feit: dankzij het verenigingsleven, de betere verkeersmiddelen, de radio en vooral de televi- sie is het contact met de Vlaamse gemeenschap be- houden. *Band* heeft dan ook niet nagelaten op de invloed daarvan te wijzen.

In september 1972 presenteerde *Band* in Brussel een brochure over zijn geschiedenis en streven. Zijn standpunt werd als volgt samengevat:

- “- Wij eerbiedigen de Waalse bevolking.
- Wij eerbiedigen de eentaligheid van Wallonië.
- *Band* heeft nooit vooropgesteld dat er voor de Vlamingen in Wallonië faciliteiten moesten zijn, noch op gebied van onderwijs, noch in de openbare besturen.
- Door hun arbeid dragen de in Wallonië wonende Vlamingen bij tot de economische vooruitgang van Wallonië.
- Wij moeten ons aanpassen aan het Waalse leefmi- lieu.”

Band heeft zich dus laten inspireren door de alge- mene houding van de Vlaamse cultuurverenigin- gen in de strijd omtrent de **talentellingen**, de afba- kening van de **taalgrens**, de **randgemeenten** van Brussel enzovoort, dat wil zeggen: vrijwaring van de culturele integriteit. *Band* voegde daaraan toe: “Eerbied voor Wallonië betekent geenszins dat wij afstand moeten doen van ons Vlaams-zijn, van onze eigenschappen op gebied van werk en van wilskracht, van alles wat wij van Vlaanderen mee- brachten. Wij staan er op ons eigen cultureel leven in eer te houden, onze moedertaal niet te verwaar- lozen of te vergeten.”

Ondervoorzitter Renier Nijskens verklaarde bij deze gelegenheid, dat de actie in het Waalse land geen verlengstuk van de op het Nederlandse taalge- bied afgestemde V.B. kon zijn. “Er bestaat nu een cultuurbeleid en het is geografisch bepaald. Wij, cultureel gebonden, maken er geen deel van uit, al- hoewel de historische logica ook bij ons zou moeten uitmonden.” *Band* beschouwt zich als “een poten- tieel kanaal om aan cultuurspreiding te doen”. Het wil “een verrijking op een dubbel vlak: de opname van de twee cultuuruitingen door het individu, en een spontane uitstraling van de Nederlandse cul- tuur door onze aanwezigheid”. Teneinde deze actie een ruimere dimensie te geven wil *Band* een Maison de la Culture Néerlandaise oprichten, “in volledige toepassing van onze beginselen van openheid, sa- menhorigheid, integratie: daarom zal ook een be- roep worden gedaan op de Nederlandskundige Walen om het beleid te plannen en uit te werken”.

ONZE KONGRESKAART

BAND

**ZONDAG 13 NOVEMBER
1983**

TOEGANG: 25 FR

Band was een sociaal-culturele vereniging die in 1958 werd opgericht. Ze wilde de sluimerende oude instellingen en activiteiten voor de Vlamingen in Wallonië nieuw leven inblazen.

Op het congres dat een paar maanden later te Wépion plaatsvond, werd het idee opnieuw naar voren gebracht. Daar sprak ook de oud-minister van Nederlandse cultuur, **Frans van Mechelen**, die wenste dat er spoedig een cultureel verdrag zou worden afgesloten waardoor de Vlamingen in Wallonië een kans op behoud en ontplooiing van de eigen cultuurwaarde zouden krijgen, wat natuurlijk ook zou moeten gelden voor de Walen – niet de franskiljons – in Vlaanderen. In het begin van 1973 verscheen een Manifest voor een Maison de la Culture Néerlandaise in Namen. Er werd in gezegd, dat de culturele vooruitgang in Vlaanderen zelf bepaalde toestanden had gewijzigd, waardoor ook de Vlaming in Wallonië belangstelling had gekregen voor wat er in het Nederlandse taalgebied gebeurde. In tegenstelling echter met de Franssprekenden in Vlaamse steden, die gemakkelijk Franse cultuuruitingen konden bijwonen en volgen, beschikten de Vlaamse emigranten niet over zulke mogelijkheden. Daarom was een eigen Huis noodzakelijk, dat tevens kon openstaan voor Waalse landgenoten met interesse voor onze cultuur. Er was geen bezwaar tegen dat men in Vlaanderen Huizen van Franse Cultuur zou openen, indien ze maar geen “politieke paarden van Troje” werden. Hiermee hernam Band een idee dat in de jaren 1953-1954 reeds door Limburgers in Luik werd opgevat, maar toen bij gebrek aan steun niet kon worden uitgevoerd. Ook nu kon onvoldoende interesse worden losgeweekt om meer dan een plaatselijk initiatief te laten opbloeien.

Een van de punten, ten slotte, waar Band geregeld op terugkwam, was de noodzakelijkheid van de individuele **tweetaligheid**. De vereniging trachtte het idee ingang te doen vinden, dat het Nederlands een volwaardige cultuurtaal is die men ook in Wal-

lonië niet langer kon veronachtzamen, als men wou deelnemen aan het moderne culturele en economische leven. Band vroeg herhaaldelijk een verbetering van het onderwijs van het Nederlands in de Waalse scholen.

In de jaren 1980 en 1990 is Band, mede onder de invloed van de veranderde staatsstructuur en de voortschrijdende assimilering, de weg van zijn voorgangers opgegaan. De stichter en jarenlange voorzitter van de vereniging, Joris Sevenants overleed in 1991. Het jaar nadien werd de vereniging, die in 1962 als de samenwerkende vennootschap Band voor dertig jaar was opgericht, van rechtswege ontbonden. Zij werd opgevolgd door een vereniging zonder winstoogmerk, onder voorzitterschap van Rein Hauben. Het blad *Band*, sinds 1990 tweemaandelijks, werd vervangen door een gestencilde nieuwsbrief die drie- à viermaal per jaar verscheen onder de titel *Bandnieuws*. De vereniging, die uitsluitend werkte met lidgelden, organiseerde nog enkele samenkomsten, reizen en uitstappen.

Besluit

Laten we even samenvatten wat er met de Vlamingen in Wallonië is gebeurd.

1. In de periode tot de Eerste Wereldoorlog wordt er hoofdzakelijk een godsdienstig geïnspireerde en paternalistische sociale actie gevoerd in een massa die vooral bestaat uit vrijwel ongeletterde industrie- en mijnarbeiders. "Houdt ze Vlaams, dan houdt ge ze christelijk", zo luidt het parool. Op het eind van de 19de eeuw, begin 20ste eeuw, pogen het **Davidfonds** en het **Algemeen-Nederlands Verbond** (ANV) een meer bewust Vlaamsgezinde activiteit tot stand te brengen, maar men boekt slechts beperkte resultaten: geld en mensen ontbreken in een harde en moeilijk te doorbreken omgeving, terwijl het Vlaamse land, zelf in een harde strijd gewikkeld voor zijn Nederlands onderwijs en voor andere sociale veroveringen, weinig steun kan verlenen.

2. In de periode tussen de twee wereldoorlogen: de diverse uitingen van het **Werk der Vlamingen** gaan nauwer samenwerken en er ontstaat in de jaren 1920 een overkoepelend organisme. In de hoofdzakelijk door geestelijken geleide actie komt een sterker sociaal en vakbondselement. Men wordt zich meer bewust van de macht die de immigranten kunnen vertegenwoordigen. In Vlaanderen wordt meer naar hun stem geluisterd, mede door de toenemende scherpte van de Vlaamse strijd. Waalse regionalisten en socialisten beseffen dit ook. Dit krijgt een sterke weerslag op de onderhandelingen over de taalwetten van 1932, waarbij de Waalse leiders ten koste van alles 'Vlaamse eilanden' in Wallonië willen vermijden. In ruil wordt de culturele integriteit van Vlaanderen eindelijk erkend. De Vlaamse emigranten betalen daarvoor de

prijs. Hun kans op een eigen Vlaams bestaan in Wallonië wordt meer dan ooit een illusie. Onder-tussen voegen zich bij de massa uitgeweken arbeiders steeds meer boeren die in eigen streek geen hoeves meer vinden.

3. In de periode in en na de Tweede Wereldoorlog: het idee dat Wallonië ooit door Vlamingen gekoloniiseerd zou kunnen worden, leeft bij sommige nationalistische tendensen, maar dringt niet diep door tot de Vlaamsgezinden en zeker niet tot de emigranten, bij wie over het algemeen zelfs een gewoon Vlaams bewustzijn ontbreekt. Na de oorlog beseft men meer dan ooit dat de emigranten geen andere keus hebben dan zich aan te passen, maar men wil ijveren voor een beter klimaat, waarin de Vlamingen niet noodzakelijk van hun thuis en taal hoeven te vervreemden. Van 1945 af trekt een nieuwe golf landbouwers Wallonië binnen. Aan de andere kant drijft de sociaal-economische toestand talrijke arbeiders als forensen en als definitieve emigranten naar de industrie, de mijnen en de openbare werken in het zuiden. De oude Werken der Vlamingen vinden bij hen minder en minder weerklank.

Vanaf 1954 ontstaat een voortdurend groeiende beweging voor 'Werk in eigen streek', die in 1959 een begin van succes ziet met de economische expansiewetten. In de jaren 1960 biedt de industrialisering in Vlaanderen nieuwe mogelijkheden en betekent ze het eind van de overdreven mobiliteit der arbeidskrachten. Bij de emigranten ligt het accent nu op de boeren. In 1958 ontstaat een nieuwe poging om de Vlamingen in Wallonië te groeperen en om, in een geest van eerbied voor het gastland, aandacht te vragen voor hun sociaal-culturele problemen. Deze nieuwe actie drijft vooral op de goede wil van de immigranten zelf. Zij vindt in Vlaanderen wel interesse in de pers en krijgt enige steun van culturele organisaties, maar daar blijft het bij. De nieuwe staatsstructuren waarborgen zowel de integriteit van het Waalse als het Vlaamse gebied en beïnvloeden de assimilatie. Ideeën voor een cultureel verdrag en een eigen Vlaams cultureel centrum blijven vooralsnog droombeelden.

LITERATUUR: A. Gittée, 'Het Nederlandsch en zijn plaats in 't Walenland', in *Tijdschrift van het Willems-Fonds* (1899); – O. Wattez, 'De Vlamingen in het Walenland. Het land van Doornik', in *Germania*, jg 6 (1903-1904); – G. Vermeersch, 'De Vlaamsche beweging en de Vlamingen in het Walenland', in *Handelingen van het XXIVe Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres te Brussel 26, 27, 28, 29, 30 augustus 1906* (1908); – E.H. Croonenberghs, 'De Vlaamsche Werken in het Luikerland', in *Handelingen en Verslagen van het Katholiek-Vlaamsch Congres door het Davidsfonds ingericht te Tongeren, 1-2 september 1907* (1907); – J. Bernaerts, *Over de Vlamingen in Henegouwen*, 1907; – P. Fredericq, *Schets eener Geschiedenis der Vlaamsche Beweging*, III, 1909; – F. Daumont, *Le Mouvement Flamand*, II, 1911; – L. de Raet, *Vlaanderens economische ontwikkeling*, 1920; – 'IIIe Algemeen Congres der Vlamingen in het Walenland', in *De Standaard* (18 september 1925); – 'Kantteekeningen. Dan maar hard tegen hard', in *De Standaard* (21 september 1925); – 'IIIe

Algemeen Congres der Vlamingen in het Walenland. Minister Van de Vyvere woont de algemene vergadering bij!', in *De Standaard* (22 september 1925); – 'Statistieken. De Vlamingen in de streek van Charleroi', in *De Standaard* (23 september 1925); – A.C., 'De Vlaamsche Organisaties in het Walenland', in *De Standaard* (26 september 1925); – 'Een groeiende actie. De Vlamingen in het Walenland', in *De Standaard* (26 september 1925); – P.V.M., 'Zullen de oogen opengaan? De Vlaamsche Inwijking in Wallonië', in *De Standaard* (21 oktober 1925); – 'Uitvluchten. De Vlamingen in Wallonië', in *De Standaard* (23 oktober 1925); – P.V.M., 'De Vlaamsche inwijking in Wallonië. Een wederwoord van Pater Lemaire', in *De Standaard* (31 oktober 1925); – 'Een Jubelfeest bij de Vlamingen in Luik', in *De Standaard* (30 oktober 1925); – 'De Vlaamsche Geestelijkheid en de Vlaamsche inwijkelingen. Een scherp verwijt', in *De Standaard* (3 november 1925); – 'De Vlaamsche inwijkelingen in Wallonië. Een bedenkelijke toestand', in *De Standaard* (5 november 1925); – Pater Lemaire, 'Statistieken. Het stervende Wallonië', in *De Standaard* (7 december 1925); – 'De Vlamingen in Wallonië. Een goede patrones', in *De Standaard* (16 december 1925); – 'Brief uit het Walenland', in *De Standaard* (18 december 1925); – M. Lekeux, *Maggy*, 1926; – E. de Bom, *Dagwerk voor Vlaanderen*, 1928; – A.L. Faingnaert, *Verraad of zelfverdediging?*, 1933; – *Vergadering van vrijdag 3 juni 1932 in Kamer der Volksvertegenwoordigers. Parlementaire Handelingen*, 1932; – J. Brans, *Bevolking en levensruimte der Nederlanden*, 1941; – R. Tollenaere, 'Wij en Wallonië', in *Volk en Staat* (29 juni 1941); – 'Het probleem der Vlaamsche levensruimte. "Los van de Walen, niet los van Wallonië"'. Een spreekbeurt van den heer Tollenaere, propagandaleider van het V.N.V.', in *De Dag* (1 juli 1941); – H. van Byleveld, *Nederland in Frankrijk, de zuidergrens der Nederlanden*, 1941; – J. van Marlinghen, *Lotsverbonden*, 1943; – 'Rede H. Elias', in *Volk en Staat* (16 maart 1943); – J. Verstraelen, 'De Sociale Ontwikkeling in Vlaanderen', in *Vlaanderen door de Eeuwen heen*, 1951; – J. Verhaeghe, 'Vlamingen in Wallonië', in *De Vlaamse Linie* (8 en 29 augustus 1952); – G. Durnez, 'Zo leven en werken de Vlaamse arbeiders in Wallonië, 11 bijdragen', in *De Standaard* (oktober-november 1954); – F. van Mechelen, *De ontwikkeling van de volkskracht in Vlaanderen*, 1957; – id., *Arbeidsmogelijkheden in eigen streek*, 1958; – G. Durnez, 'Vlaamse inwijkelingen in Wallonië, 9 bijdragen', in *De Standaard* (april-mei 1958); – 'Vlamingen over de wereld, colloquium', in *Band en Zuiderkruis* (juni 1962); – P. Gérin, 'Houdingen tegenover bepaalde problemen. Vlaamse arbeiders in Wallonië', in S.L.H. Scholl (red.), *150 jaar katholieke arbeidersbeweging in België (1789-1939)*, 1963; – L. Delafortrie, *Joris van Severen en de Nederlanden*, 1963; – G. Vermeersch, *Klosjes, klosjes... en andere verhalen*, 1964; – F.L. Meclair, *Bibliografie van en over Gustaaf Vermeersch*, 1965; – M. Ruys, 'Vlaamse scholen in Wallonië?', in *De Standaard* (24 augustus 1965); – T. Stuckens, 'Voor onze boeren in Wallonië blijft Vlaanderen het vaderland', in *De Standaard* (24 december 1965); – H. Rheinard, 'Vlaamse boeren in Wallonië', in *Public Relations Belgische Boerenbond* (24 mei 1966); – M.V.H., 'Vlaamse landbouwers zochten in Wallonië een nieuwe toekomst', in *De Standaard* (26 mei 1966); – M. Vanhalewijn, 'Mevr. Houben van "Band" startte met actie: Vlaamse kinderen in Wallonië bewust maken van eigen taal', in *De Standaard* (22 november 1966); – Ph. de Pillecyn, *Sociaal probleem en verhalend proza 1830-1886*, 1967; – A. Deboutte, 'Het Vlaams Werk te Luik', in *Geloof en Leven* (maart 1968); – J. Brusselaers, 'Boeren zonder vaderland', in *De Standaard*, (23, 24, 25, 26 en 27-28 juli 1968); – J.P. de Ry, 'Het Nederlands in Wallonië', in *Ons Erfdeel*, jg. 13, nr. 1 (september 1969); – V. de Donder, 'De h. Viroux, een echte Waal, die in de kijker loopt: "Vlaamse inwijkelingen brachten in Wallonië begrip tweetaligheid"', in *De Standaard* (3 december 1969); – H.J. Elias, *Geschiedenis van de Vlaamse Gedachte*, IV, 1971; – J. Verhelst, 'Georges Sevenants van "Band". Wallonië is blij met de duizenden Vlaamse wer-

kers...’, in *De Bond* (26 november 1971); – G. Durnez, ‘August Cool: Niets is onmogelijk, denk ik maar’, in *De Standaard* (30 juni 1972); – G. Sevenants, R. Hauben, R. Nijskens: *Wat, waarom Band?*, 1972; – R.V., ‘Vlaamse gastarbeiders in Wallonië’, in *Gazet van Antwerpen* (2 november 1973); – P. Platteau, ‘De laatste maanden van Gustaaf Vermeersch’, in *Nieuw Vlaams Tijdschrift* (maart 1974); – F. van der Elst, ‘Elias, leider van het V.N.V.’, in *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog* (3 oktober 1974); – P. Platteau, *Gustaaf Vermeersch*, 1979; – B. Woestenborghs, *Vlaamse arbeiders in de vreemde. Of hoe in de 19e en 20e eeuw Vlaamse seizoenarbeiders elders hun brood moesten gaan verdienen*, 1993; – B. de Wever, *Greep naar de macht. Vlaams-nationalisme en Nieuwe Orde. Het VNV 1933-1945*, 1994; – J. de Kerck en E. van den Broeck, ‘Van uit Asse naar... Het “Werk der Vlamingen in Wallonië”’, in *Ascania*, nr. 4 (1995); – G. Fonteyn, *In de Rue des Flamands. Het schamele epos van Vlaamse migranten in Wallonië*, 1996.

GASTON DURNEZ*